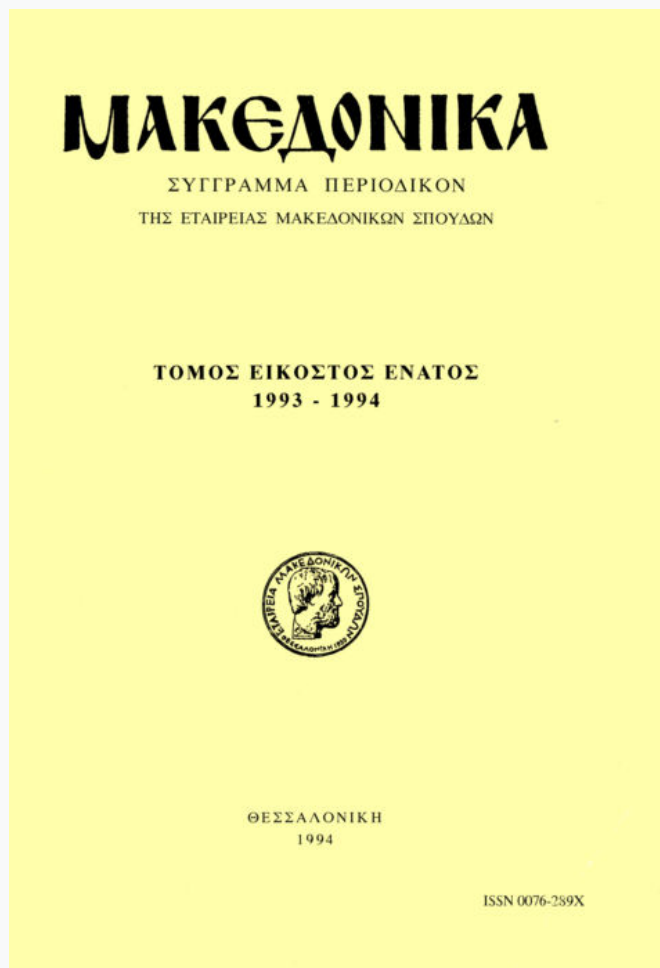

Μακεδονικά

Τόμ. 29, Αρ. 1 (1994)

Νεότερα στοιχεία για το ναό του Αγίου Νικολάου Τρανού στη Θεσσαλονίκη (1863): προσέγγιση σ' ένα θέμα μεταβυζαντινής τυπολογίας

Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου

doi: [10.12681/makedonika.193](https://doi.org/10.12681/makedonika.193)

Copyright © 2014, Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου Θ. (1994). Νεότερα στοιχεία για το ναό του Αγίου Νικολάου Τρανού στη Θεσσαλονίκη (1863): προσέγγιση σ' ένα θέμα μεταβυζαντινής τυπολογίας. *Μακεδονικά*, 29(1), 132-174.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.193>

ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΡΑΝΟΥ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (1863) - ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ Σ' ΕΝΑ ΘΕΜΑ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑΣ*

Η μορφή του Αγίου Νικολάου Τρανού της Θεσσαλονίκης που κήκε από την πυρκαϊά του 1917 κέντριζε πάντα τη φαντασία και το ενδιαφέρον των ερευνητών. Στα τέλη του 19ου αιώνα ο γνωστός φιλόλογος Πέτρος Παπαγεωργίου χαρακτήριζε τον Άγιο Νικόλαο ως *τὸν μέγιστον καὶ περικαλλέστατον τῶν νῦν ἐν χρήσει ὄντων ναῶν*¹. Όταν στα 1890 κήκε ο παραθαλάσσιος μητροπολιτικός ναός του αγίου Δημητρίου, ήταν αυτός που επιλέχτηκε ανάμεσα σ' όλες τις εκκλησίες της πόλης για να τον αντικαταστήσει². Ο Άγιος Νικόλαος διετέλεσε έδρα της Μητρόπολης κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του ναού του αγίου Γρηγορίου Παλαμά (1891-1914)³ - όπως μετονομάστηκε ο Άγιος Δημήτριος - και φιλοξένησε το σκήνωμα του μεγάλου ιεράρχη⁴. Εδώ για το παραπάνω διάστημα γιορτάζονταν «μονοεκκλησιαστικώς», εκτός από τον άγιο Νικόλαο, και οι δύο συμπολιούχοι (ο άγιος Δημήτριος καὶ ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς), καθώς και η Δεύτερη Ανάσταση⁵. Ακόμα οι επωνυμίες «Τρανός», «Μεγάλος», «Πλούσιος» και «Αρχοντικός»⁶ που του αποδίδονταν

* Η μελέτη αυτή παρουσιάστηκε περιληπτικά στο 13ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 23-25 Απριλίου 1993. Βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σσ. 30-31.

1. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Περί χειρογράφου Ευαγγελίου Θεσσαλονίκης», *BZ* 6 (1897) 545.

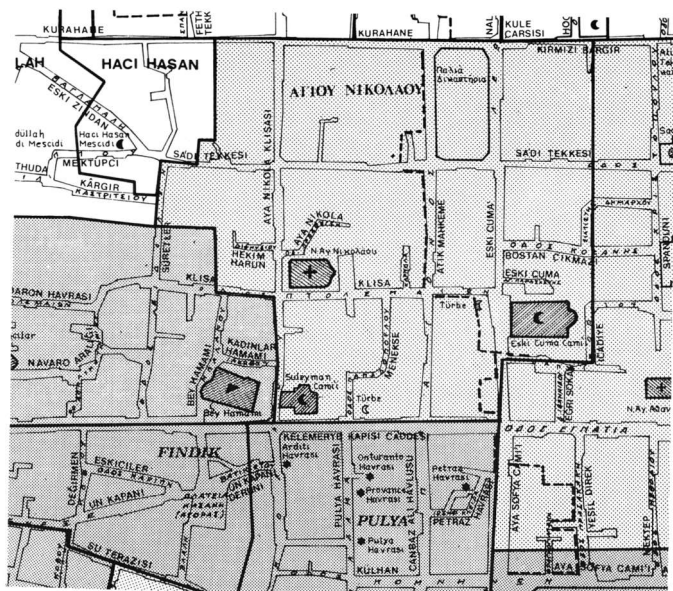
2. Γ. Λαμπάκη, «Περιηγήσεις II», *ΔΧΑΕ* 5 (1905) 33-35.

3. Ο παραθαλάσσιος Άγιος Δημήτριος αποτελούσε την έδρα της Μητρόπολης της Θεσσαλονίκης πιθανότατα από το 1590, τη χρονιά που η Ροτόντα μετατράπηκε σε τζαμί, και καταστράφηκε από την πυρκαϊά της 22ας Αυγούστου 1890. Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου, «Ο παραθαλάσσιος ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 20 (1980) 175-192. Στη θέση του άρχισε να χτίζεται στα 1891 ο σημερινός μητροπολιτικός ναός, που αφιερώθηκε τελικά στον άγιο Γρηγόριο Παλαμά και εγκαινιάστηκε στα 1914. Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Το κτιριακό συγκρότημα της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 23-41.

4. Στο Αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης (στο εξής Α.Μ.Θ.) φυλάγεται φάκελος με διασωθέντα έγγραφα του Αγίου Νικολάου. Φάκελος: *Ιεροί Ναοί*, Υποφάκελος: *Αγίου Νικολάου Τρανού*. Για το συγκεκριμένο γεγονός βλ. Ισολογισμός διαχειρίσεως του παγκραρίου της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου παρά του επιτρόπου Θεμιστοκλέους Χ. Ρίγα από 28-10-1893 μέχρι 15-1-1894.

5. Βλ. Α.Μ.Θ. Έγγραφο με αρ. πρωτ. 3023. Αίτηση των ενοριτών του Αγίου Νικολάου προς το μητροπολίτη Γεννάδιο από 11-5-1916.

6. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 545.

Εικ. 1. Τοπογραφικό (απόσπασμα του χάρτη της Θεσσαλονίκης πριν από την πυρκαϊά του 1917). Πηγή: Β. Δημητριάδη, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1983, παράρτημα. Κλίμακα 1:2000.

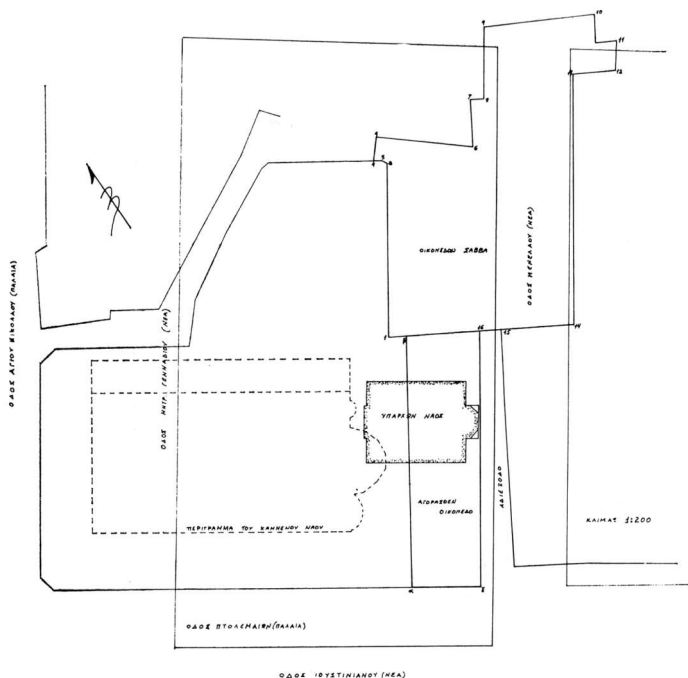
για να ξεχωρίζει από τον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό ή Μικρό, φανέρωναν τη μεγάλη σημασία του για την πόλη και το κύρος και την ευμάρεια τόσο του ιδίου όσο και της συνοικίας του, όπου είχαν τις κατοικίες τους πλούσιοι Έλληνες⁷ (εικ. 1).

Παρόλο που, απ' ό,τι φαίνεται, ο Άγιος Νικόλαος θα μπορούσε να είχε επισκευαστεί μετά την πυρκαϊά⁸, το καινούργιο πολεοδομικό σχέδιο⁹ τον θεώ-

7. Βλ. Κ. Μοσχόφ, Θεσσαλονίκη. 1700-1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 24.

8. Πάντως αμέσως μετά την πυρκαϊά συστήθηκε επιτροπή για την ανοικοδόμηση του ιερού ναού του αγίου Νικολάου με εράνους και έκδοση ομολογιών· βλ. Α.Μ.Θ. : 1) Έγγραφο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας προς τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από 12-4-1918, και 2) Έγγραφο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας από 19-1-1919.

9. Όπως χαρακτηριστικά λέγει έγγραφο του Α.Μ.Θ. με αρ. πρωτ. 2216 και τίτλο: Απόσπασμα συνεδριάσεως της Κοινοτικής Αντιπροσωπείας της 22 Νοεμβρίου 1919 ...ο ναός ούτος

Εικ. 2. Τοπογραφικό. Ο καμένος και ο σύγχρονος ναός σε σχέση με το παλιό και το σύγχρονο ρυμοτομικό σχέδιο. Πηγή: Ε. Μαρκή-Αγγέλου, «Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού», *Μακεδονικά* 19 (1979) 295. Κλίμακα 1:200.

ρησε ανάξιο λόγου για να επιζηρεί¹⁰ και τον έκοψε στη μέση (εικ. 2). Αρχικά

ώς εξάγεται εκ του νέου σχεδίου πόλεως δέν μέλλει νά άνεγερθῇ... Για τον επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαϊά του 1917 βλ. Α. Καραδήμιου-Γερολύμπου, *Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαϊά του 1917* (διδακτορική διατριβή), ΕΕΠΣΑΠΘ, τ. 9, παρ. 31.

10. Γενικά οι μεταβυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, που σήμερα θεωρούνται υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου και ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος, δεν κίνησαν την προσοχή των διαπρεπών βυζαντινολόγων και άλλων επιστημόνων που βρίσκονταν στην πόλη στις αρχές του 20ού αιώνα. Έτσι για παράδειγμα ο Ο. Tafrahi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σσ. 183-186, απλώς τις καταγράφει, γιατί, όπως λέγει, οι περισσότερες καταλαμβάνουν τη θέση προγενέστερων ναών.

τα ερείπια του χρησίμευσαν για πρόχειρες εγκαταστάσεις των προσφύγων· ύστερα κατεδαφίστηκαν για να κτιστεί στα 1935¹¹ το σημερινό ταπεινό εκκλησάκι (εικ. 3), που σε τίποτα δεν θυμίζει την αίγλη του καμένου ναού. Ο Άγιος Νικόλαος, ο άλλοτε Τρανός, έχασε την ενορία του, που συνενώθηκε με του Αγίου Αθανασίου¹², στον οποίο παραχώρησε και την κινητή και ακίνητη περιουσία του, και αναγκάστηκε πρόσφατα για λόγους λειτουργικούς να γίνει μετόχι της γειτονικής μονής της αγίας Θεοδώρας¹³. Οι διαδοχικοί πόλεμοι και οι μεγάλες ανακατατάξεις στον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης τον σκέπασαν με λήθη. Στο προαύλιο του προβλεπόταν να οικοδομηθεί το Μέγαρο της Αστυνομίας, που θα άφηνε το μικρό παρεκκλήσι στον πίσω ακάλυπτο χώρο. Και μόνο οι δραστήριες προσπάθειες μερικών παλιών Θεσσαλονικέων¹⁴, οι σωστικές ανασκαφές του 1973 και 1976-77¹⁵ και οι αλλεπάλληλες δικαστικές διεκδικήσεις από την κυρίαρχη μονή, ξανάφεραν στην επιφάνεια το χαμένο αυτό μνημείο, το τόσο σημαντικό για την πόλη, και απέτρεψαν την ανέγερση του Μεγάρου.

Από τότε αναζητούνται με επιμονή φωτογραφίες του Αγίου Νικολάου Τρανού (εικ. 5, 8, 9, και 10)¹⁶. Μια πρώτη προσπάθεια τυπολογικής και μορφολογικής ανάλυσης καθώς και γραφικής αναπαράστασής του με βάση τα πορίσματα των ανασκαφών και φωτογραφίες της νότιας, κυρίως, όψης μετά την πυρκαϊά έγινε από τη γράφουσα¹⁷. Ωστόσο η ανεύρεση δύο επιπλέον φω-

11. Σχετικά με την ανέγερση του ναυδρίου και τους εράνους για τη συγκέντρωση χρημάτων βλ. Α.Μ.Θ.: 1) Έγγραφο του Υπουργείου Συγκοινωνίας και Δημοσίων Έργων προς το Γραφείο Πόλεως Θεσσαλονίκης από 4-9-1934. 2) αρ. πρωτ. 43/1935 Έγγραφο της επιτροπής ανέγερσης παρεκκλησίου του αγίου Νικολάου προς το μητροπολίτη Γεννάδιο από 8-1-1935.

12. Βλ. Α.Μ.Θ., έγγραφο με αρ. πρωτ. 1056 από 14-4-1926 της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης προς τους τέως εκκλησιαστικούς συμβούλους του Αγίου Νικολάου.

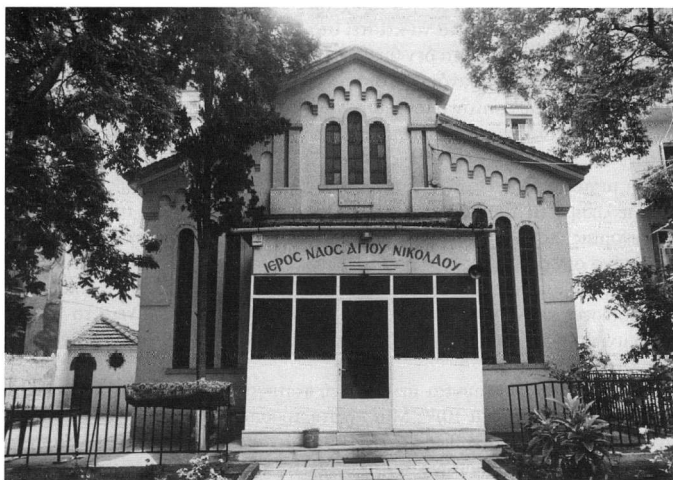
13. Στις γραπτές πηγές δεν αναφέρεται πουθενά ο Άγιος Νικόλαος ως μετόχι της μονής της Αγίας Θεοδώρας. Τουναντίον ο Μ. Χατζή-Ιωάννου τον αναφέρει ως ενοριακό στα τέλη του 19ου αιώνα. Βλ. Μ. Χατζή-Ιωάννου, *Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 98. Το ίδιο μαρτυρείται και από έγγραφα του Α.Μ.Θ. Ακόμα, όπως προκύπτει από τον κώδικα *Γενικόν Κτηματολόγιον της Έλλ. Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης*, που φυλάσσεται στο ίδιο αρχείο, αμέσως μετά την απελευθέρωση σ' αυτόν υπήχθηκε ως παρεκκλήσι η Παναγία Χαλκίων. Πρβλ. Πασχαλίδη Σ., *Ο βίος της οσιομυροβλήτιδος Θεοδώρας της εν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 296.

14. Ανάμεσα στους πρωτεργάτες της κίνησης για τη διάσωση του ιστορικού ναού του αγίου Νικολάου ήταν ο κ. Χ. Σωτηρόπουλος (πρόεδρος της επιτροπής), η Σ. Χασιάδου και ο Σ. Μαντόπουλος.

15. Για την περιγραφή των ανασκαφών και τα σχετικά συμπεράσματα βλ. Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, «Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού», *Μακεδονικά* 19 (1979) 271-290.

16. Η καρτ-ποστάλ με τη φωτογραφία του Αγίου Νικολάου που έχει δημοσιευθεί σε διάφορα λευκώματα δεν ταυτίζεται με τον πραγματικό Άγιο Νικόλαο Τρανό της Θεσσαλονίκης.

17. Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας*, ΕΕΠΣΑΠΘ, τ. ΙΑ', παρ. 31 (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 144-156.

Εικ. 3. Ο σημερινός ναός του αγίου Νικολάου Τρανού. Φωτογραφία: Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, 1993.

Εικ. 4. Άποψη της συνοικίας της Αγίας Σοφίας πριν από την πυρκαϊά του 1917. Σε κύκλο διακρίνεται ο Άγιος Νικόλαος Τρανός. Πηγή: Ι. Καλοσύτη, Μακεδονία, Αθήνα 1993, ανατύπωση, σ. 16.

τογραφιών της δυτικής και της ανατολικής όψης μετά την καταστροφή του (εικ. 6 και 11), καθώς και μιας, εξαιρετικά ενδιαφέρουσας¹⁸, πριν από αυτήν (εικ. 4) σε συνδυασμό με τη μελέτη άλλων στοιχείων, μας επιτρέπει να σχηματίσουμε πληρέστερη εικόνα για το ναό. Έτσι δίδεται η δυνατότητα να συμπληρώσουμε τις γνώσεις μας για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα¹⁹.

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας ο Άγιος Νικόλαος Τρανός δέσποζε στην ομώνυμη οδό, που αποτελούσε την ανατολική πλευρά του βυζαντινού Μεγαλοφόρου, δηλαδή της νότιας και χαμηλότερης στάθμης πλατείας της ρωμαϊκής Αγοράς. Υπήρξε το κέντρο της ομώνυμης συνοικίας²⁰, η οποία απλωνόταν πάνω από την οδό Εγνατία.

Η ανασκαφική έρευνα έριξε φώς στην ιστορία του χώρου, που φαίνεται ότι παρουσίαζε συνεχή ζωή ήδη από την ελληνιστική εποχή. Αποκαλύφθηκαν κατασκευές που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και την υστερορωμαϊκή εποχή και σχετίζονταν ίσως με την Αγορά της Θεσσαλονίκης, ενώ πιθανολογήθηκε και η ύπαρξη κάποιας άγνωστης παλαιοχριστιανικής βασιλικής²¹.

Για την ύπαρξη βυζαντινού ναού στη θέση δεν βρέθηκαν αποδεικτικά ευρήματα αλλά μόνο ενδεικτικά. Σε έγγραφο του 1110²² αναφέρεται ένας ναός με το όνομα Άγιος Νικόλαος Παλαιοφάβας, που βρισκόταν στη συνοικία της Καταφυγής και ίσως σχετίζεται με το ναό της μελέτης μας. Πάντως για πρώτη φορά το όνομα Άγιος Νικόλαος Μεγάλος αναφέρεται σε κείμενο του 1406²³, δεν διαθέτουμε όμως περισσότερες πληροφορίες γι' αυτόν.

Στη θέση του Αγίου Νικολάου οι ανασκαφές αποκάλυψαν μια ευρύχωρη τρικλίτη μεταβυζαντινή βασιλική με ξύλινους κίονες και στοά ίσως στη νότια

18. Ι. Καλοστόπη, *Μακεδονία*, Αθήνα, 1993, σ. 16. Η φωτογραφία παρουσιάζει τη συνοικία της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης πριν από την πυρκαϊά του 1917. Η λήψη της πρέπει να έγινε από τον πύργο ανόδου στα υπερώα (το «κωδωνοστάσιο») ή το μναρέ του ομώνυμου ναού με άποψη προς τα βορειοδυτικά. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για τη συγκεκριμένη περιοχή, διότι μπορεί να συγκριθεί με τη φωτογραφία μετά την πυρκαϊά (εικ. 11). Στο βάθος διακρίνεται, αν και όχι πολύ καθαρά, ο ναός του αγίου Νικολάου Τρανού, περικυκλωμένος από τα σπίτια της συνοικίας του. Η αναγνώριση του ναού διευκολύνεται από τα δύο κωδωνοστάσια της δυτικής του πλευράς.

19. Για μια συνολική εικόνα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης κατά την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σσ. 440-488.

20. Για τη συνοικία του Αγίου Νικολάου βλ. Β. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 70-72.

21. Βλ. Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, *ό.π.*, 290-291.

22. P. Lemerle, *Actes de Lavra, Archives de l'Athos I*, Paris 1972, σ. 308, και R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantines*, Paris 1975, σ. 401.

23. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 545-546.

Εικ. 5. Άποψη τμήματος της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαϊά του 1917. Δεξιά διακρίνονται τα ερείπια του Αγίου Νικολάου Τρανού. Πηγή: E. Petropoulos, *Salonique. L'incendie de 1917, Salonique 1980*, σ. 96.

Εικ. 6. Άποψη τμήματος της Θεσσαλονίκης προς τα νοτιοανατολικά μετά την πυρκαϊά του 1917. Στη μέση δεσπόζει ο Άγιος Νικόλαος Τρανός. Καρτ-ποστάλ. Αρχείο Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου.

πλευρά της. Η βασιλική αυτή ταυτίζεται πιθανότατα με την εκκλησία που, όπως περιγράφει τουρκικό φερμάνι του 1722²⁴, ανοικοδόμησαν οι ενορίτες της συνοικίας του Αγίου Νικολάου, στη θέση του βυζαντινού κατά την παράδοση ναού, τον οποίο κατεδάφισαν κρυφά με την πρόφαση της επισκευής²⁵.

Στις γραπτές πηγές δεν αναφέρεται καταστροφή της εκκλησίας του 1722. Από την άλλη μεριά σύμφωνα με τουρκικό έγγραφο (μπουγιουρντί) μια ομάδα χριστιανικών ναών της Θεσσαλονίκης παίρνει στα 1833-34 άδεια επισκευής από τις οθωμανικές αρχές²⁶, είτε τη χρειάζεται στην πραγματικότητα είτε όχι. Η άδεια αυτή χρησιμεύει πολλές φορές ως πρόφαση για διευρύνσεις μεταβυζαντινών εκκλησιών, που διενεργούνται κυρίως γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα²⁷. Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνεται και μία εκκλησία του αγίου Νικολάου, δεν διευκρινίζεται όμως ποιά από τις τρεις που υπάρχουν την εποχή αυτή στη Θεσσαλονίκη: ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός, ο βυζαντινός ναΐσκος του αγίου Νικολάου²⁸ δίπλα στον παραθαλάσσιο Άγιο Δημήτριο, ή ο Άγιος Νικόλαος Τρανός. Και επειδή δεν αναφέρεται στις πηγές καμιά οικοδομική δραστηριότητα που να σχετίζεται με τις δύο πρώτες εκκλησίες στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας, πιστεύουμε ότι το μπουγιουρντί αφορά στην εκκλησία της μελέτης μας.

Φαίνεται ότι είτε η εκκλησία αυτή κατεδαφίστηκε ξανά από τους ενορίτες με βάση την παραπάνω άδεια, είτε καταστράφηκε από άλλη αιτία. Όπως και να 'χει το πράγμα, ο Άγιος Νικόλαος Τρανός της μελέτης μας ανεγείρεται

24. Βλ. Ι. Βαροθαβέλλη, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Α΄. Αρχείον Θεσσαλονίκης (1695-1912)*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 168.

25. Την ίδια περίοδο, δηλαδή στις αρχές του 18ου αιώνα παρατηρείται ιδιαίτερη οικοδομική δραστηριότητα στις χριστιανικές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, που οφείλεται σημαντικά στην ισχυρή προσωπικότητα του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιγνατίου από τη Λέσβο. Έτσι την εποχή αυτή ανακαινίζεται ευρέως ο παραθαλάσσιος Άγιος Δημήτριος (1699), η Αγία Θεοδόρα (1706) και η Νέα Παναγία (1727). Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σσ. 427-440.

26. Βλ. Γ. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας εξ ανεκδότων πηγών (1757-1905)», *ΕΕΘΣΑΠΘ* 19 (1974) 401. Ο Γ. Στογιόγλου μεταφράζει τη χρονολογία του εγγράφου σε 1829, χρονολογία την οποία διορθώνει ο Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 270 και σημ. 25.

27. Άδεια παίρνουν, εκτός από τον Άγιο Νικόλαο, οι ναοί αγίου Δημητρίου (μητροπολιτικός), Παναγίας Γοργοεπηκόου, αγίου Αθανασίου, αγίας Ελεούσας, Παναγίας Περσιώτισσας, αγίου Γεωργίου, αγίου Υπατίου (Παναγίας Δεξιάς), αγίου Αντωνίου, αγίου Κωνσταντίνου, Νέας Παναγίας και αγίας Θεοδόρας. Βλ. Γ. Στογιόγλου, *ό.π.*, 401. Από αυτούς διευρύνονται οι ναοί αγίου Αθανασίου, Νέας Παναγίας, Παναγίας Γοργοεπηκόου, Υπαπαντής και αγίου Κωνσταντίνου (ο τελευταίος όμως στις αρχές του 20ού αιώνα).

28. Για τον βυζαντινό αυτό ναΐσκο που κήκε στην πυρκαϊά του 1890- βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Θεσσαλονίκης ιστορικά και αρχαιολογικά», *ΜΗΠΣ* 5 (1912) 70-72, και Ε. Χεκίμογλου, «Το μητροπολιτικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα». *Πρακτικά ΙΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1993, 445-468.

Εικ. 7. Άγιος Νικόλαος Τρανός. Άποψη από τα βορειοδυτικά. (Λεπτομέρεια της καρτοποστάλ της εικόνας 6).

στα 1863 πάνω σε νέα θεμέλια²⁹, ..τῇ συνδρομῇ τῶν συμπολιτῶν καὶ δι' ἐκποιήσεως τῶν ἐνοριακῶν κτημάτων αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιτρόπου Δημητρίου Οἰκονόμου τοῦ καὶ Μπαλταδώρου καὶ Κωνσταντίνου Λουμπούτη.... Αυτό αναφέρεται στο Κτηματολόγιο της Ελληνικῆς Κοινότητος Θεσσαλονίκης που συντάχθηκε στα 1918 από το Μενέλαο Κομποθέκρα³⁰. Σε επιστολὴ του Γάλ-

29. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς, που δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν Ε. Μαρκή-Αγγέλου, ὁ.π., 280-281.

30. Ο κώδικας με τίτλο *Γενικόν Κτηματολόγιον τῆς Ἑλλ. Ὁρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης* ἐπισημάνθηκε στο Α.Μ.Θ. ἀπὸ τὴ γράφουσα, ἡ ὁποία καὶ τὸν ἐπεξεργάζεται με στόχο τὴν πλήρη δημοσίευσή του. Για μιὰ πρώτη παρουσίαση καὶ περιγραφή του βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου - Ε. Χερίμογλου, «Τὰ κτηματολόγια τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πηγὲς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τῆς πόλης. Τὸ παράδειγμα τῶν σχολείων»,

λου λόγιου E. Miller³¹, που εκείνη την εποχή βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, προετοιμάζοντας τη μεταφορά των «Ειδώλων» στο Λούβρο, αναφέρεται ότι ο ναός κατασκευαζόταν κατά το 1864. Ο Παπαγεωργίου και ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου δίδουν ως έτος ανακαίνισης το 1865³². Φαίνεται λοιπόν ότι η ανοικοδόμηση του ναού διήρκεσε τουλάχιστον δύο χρόνια. Στα 1865 οι ενορίτες του Αγίου Νικολάου, αντιμετωπίζοντας προφανώς οικονομικά προβλήματα κατά την ανοικοδόμηση, αναγκάστηκαν να πάρουν δάνειο από την Κοινότητα. Το ποσό του δανείου ανερχόταν στις 1083,36 οθ. λίρες και αντλήθηκε από την περιουσία των σχολείων³³. Το δάνειο αυτό φαίνεται ότι ποτέ δεν εξοφλήθηκε.

Ο συνδυασμός των συμπερασμάτων των ανασκαφών με τις φωτογραφίες των όψεων του μνημείου (νότιας, δυτικής και ανατολικής), καθώς και η σύγκρισή του με άλλους ναούς της ίδιας περιόδου και κυρίως με τον Άγιο Μηνά της Θεσσαλονίκης, με τον οποίο παρουσίαζε έντονες ομοιότητες, όπως θα συζητήσουμε εκτενώς παρακάτω), μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε αρχιτεκτονική ανάλυση του χαμένου μνημείου.

Ωστόσο από την αρχή πρέπει να επισημάνουμε μια δυσκολία που προκύπτει από τη σύγκριση των φωτογραφιών και της κάτοψης της ανασκαφής. Η εξωτερική εμφάνιση του Αγίου Νικολάου υποδηλώνει την ύπαρξη ενός σαφούς αρχιτεκτονικού σχεδίου, εκπονημένου μέσα στα πλαίσια του Νεοκλασικισμού με κανονικότητα και σαφήνεια, συμμετρία ως προς τον κατά μήκος άξονα και πιθανότατα με τη χρησιμοποίηση καννάβου. Ήδη στα σχέδια του Αγίου Μηνά που, σε αντίθεση με τις προγενέστερες μεταβυζαντινές βασιλικές, εκπονούνται από αρχιτέκτονα δώδεκα χρόνια νωρίτερα, διακρίνονται οι

Πρακτικά ΙΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1995, 383-384. Επίσης Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Ιστορικές πληροφορίες για τους ναούς του αγίου Κωνσταντίνου και του αγίου Αντωνίου από το Κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1918», στον τιμητικό τόμο προς τον καθηγητή Δ. Δότση (υπό έκδοση), και Τ. Μαντοπούλου - Παναγιωτοπούλου, «On the Identification of the Church of Nea (Megali) Panaghia in Thessaloniki», *J.Ö.B.* 46 (1996) (υπό έκδοση). Ο Άγιος Νικόλαος Τρανός περιγράφεται στις σελίδες 10-11 του κώδικα. Ο Μενέλαος Κομποθέκρας υπήρξε επιφανές μέλος της Ελληνικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Ήταν γραμματικός και δραστήριο μέλος της «Οργάνωσης Θεσσαλονίκης» του Α. Σουλιάτη Νικολαΐδη. Βλ. Α. Σουλιάτη-Νικολαΐδη, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «οργάνωση Θεσσαλονίκης» 1906-1908*, γ΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 34-37.

31. Βλ. E. Miller, *Le Mont Athas, Vatopédi, l'île de Thasos*, Paris 1889, σ. 361. Για τον Γάλλο λόγο και την κλοπή των «Ειδώλων» βλ. Απ. Ε. Βακαλοπούλου, «Ένας Γάλλος Έλγιν στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 25 (1983-86) 24-32.

32. Μ. Χατζη-Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 98.

33. Η πληροφορία αυτή προέρχεται από έκθεση της οικονομικής κατάστασης της Ελληνικής Κοινότητας, καταχωρισμένη στον κώδικα 555 του Α.Μ.Θ. με τίτλο *Βιβλίον δεύτερον των πρακτικών της 'Αντιπροσωπείας της ένταθθα 'Ελληνικής 'Ορθοδόξου Κοινότητος περιέχον σελίδας (296) διακοσίας ένενήκοντα έξ και αρχόμενον από 26 'Ιανουαρίου 1891*, σ. 11.

Εικ. 8. Άγιος Νικόλαος Τρανός. Άποψη από τα νοτιοδυτικά μετά την πυρκαϊά του 1917. Πηγή: E. Petropoulos, *Salonique. L'incendie de 1917*, Salonique 1980, σ. 102.

Εικ. 9. Άγιος Νικόλαος Τρανός. Άποψη από τα νότια μετά την πυρκαϊά του 1917. Πηγή: Β. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 254.

παραπάνω ιδιότητες. Οι ανασκαφές όμως δεν αποκάλυψαν κάποιο κήρυκα, τουναντίον έδειξαν μια μερική ακανονιστία στη χάραξη των θεμελίων. Για παράδειγμα ο τοιχοβάτης του τέμπλου δεν είναι κάθετος στους πλευρικούς τοίχους και η διάστρωση της στοάς με μαλτεζόπλακες δεν είναι κανονική. Ακόμα οι κίονες των εσωτερικών κιονοστοιχιών δεν βρίσκονται στις ίδιες νοητές εγκάρσιες ευθείες με τους πεσσούς της στοάς. Πρέπει ίσως να δεχτούμε διατάραξη των θεμελίων από σεισμό, ή από τις μετέπειτα προσφυγικές εγκαταστάσεις ή ακόμα και δυσκολίες κατά την ανέγερση και κάποια εξάρτηση του νεοαγειρόμενου ναού από τα προϋπάρχοντα κτίρια στην ίδια θέση.

Οι φωτογραφίες του Αγίου Νικολάου δείχνουν ότι επρόκειτο για μια επιβλητική τρουαία τρικλίτη βασιλική με δύο πλευρικά στη δυτική όψη καμπαναριά και πύλοσημη εξωτερική στοά, πάνω από την οποία τοποθετούνταν γυναικωνίτης. Στις εξωτερικές όψεις του μνημείου διακρίνονται έντονες κλασικιστικές επιδράσεις (εικ. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 και 11).

Από τις ανασκαφές πληροφορούμαστε ότι πραγματικά ο Άγιος Νικόλαος ήταν μια μεγάλη τρικλίτη βασιλική, πλάτους 15,50 μ. και μήκους μεγαλύτερου των 25,00 μ. (τόσο ήταν το μήκος του τμήματος του ναού που ανασκάφτηκε³⁴). Η Ε. Μαρκή-Αγγέλου, η οποία περιγράφει την ανασκαφή, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο ναός είχε συνολικό μήκος 35,50 μ., δεν εξηγεί όμως πώς³⁵. Υπάρχουν πολλές πιθανότητες να είναι κοντά στην πραγματικότητα, αν το συγκρίνουμε με τις διαστάσεις του ναού του αγίου Μηνά (16,40x32,30 μ.³⁶). Τα τρία κλίτη είχαν αναλογία μεταξύ τους περίπου 1:2:1. Οι ανασκαφές δεν αποκάλυψαν το είδος (πεσσοί ή κίονες), το υλικό κατασκευής (ξύλο ή πέτρα) και τον αριθμό των υποστυλωμάτων που χώριζαν τα κλίτη. Ωστόσο αν δεχτούμε ότι τα υποστυλώματα (ίσως κίονες³⁷) ήταν τοποθετημένα σε αντιστοιχία με αυτά της εξωτερικής στοάς, πράγμα πολύ πιθανό για μια εκκλησία που όπως μαρτυρούν οι φωτογραφίες της ήταν χαραγμένη με κανονικότητα και συμμετρία, τότε φθάνουμε στο συμπέρασμα ότι ήταν έξι.

Οι ανασκαφές δεν έδειξαν αν ο ναός είχε ή όχι νάρθηκα. Η ύπαρξή του όμως θα πρέπει μάλλον να αποκλεισθεί με το σκεπτικό ότι ο χώρος αυτός

34. Δεν μπόρεσαν να εντοπιστούν ανασκαφικά το νότιο κλίτος και οι τοίχοι του νάρθηκα, γιατί καλύπτονται αντίστοιχα από τη διπλανή πολυκατοικία και το κατάρσρωμα της οδού Μητροπολίτου Γενναδίου. Μια ιδέα για τις διαστάσεις του ναού μπορούμε να πάρουμε από το *Κτηματολόγιο* του Α.Μ.Θ. που αναφέρθηκε παραπάνω, βλ. σημ. 30. Σ' αυτό σημειώνεται ότι το εμβαδόν του ναού μαζί με την περιτειχισμένη περιοχή, δηλαδή τον περίβολο, ανερχόταν στους 2.700 τετραγωνικούς τουρκικούς πήχεις, δηλαδή στα 1.520 μ².

35. Βλ. Ε. Μαρκή-Αγγέλου, *ό.π.*, 272.

36. Οι διαστάσεις αυτές αναφέρονται στον πυρήνα της κάτοψης του ναού, δεν περιλαμβάνουν δηλαδή και την πύλοσημη στοά.

37. Κίονες διαθέτει και πάλι ο Άγιος Μηνάς.

Εικ. 10. Άγιος Νικόλαος Τρανός. Άποψη από τα νοτιοανατολικά μετά την πυρκαϊά του 1917. Πηγή: E. Petropoulos, *Salonique. L'incendie de 1917*, Salonique 1980, σ. 101).

Εικ. 11. Άποψη τμήματος της Θεσσαλονίκης προς τα βορειοδυτικά μετά την πυρκαϊά του 1917. Στη μέση διακρίνεται ο Άγιος Νικόλαος Τρανός. Καρτ-ποστάλ. Αρχείο Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου.

απουσιάζει από τις μεταβυζαντινές βασιλικές τόσο της Θεσσαλονίκης³⁸ όσο και άλλων περιοχών την περίοδο αυτή.

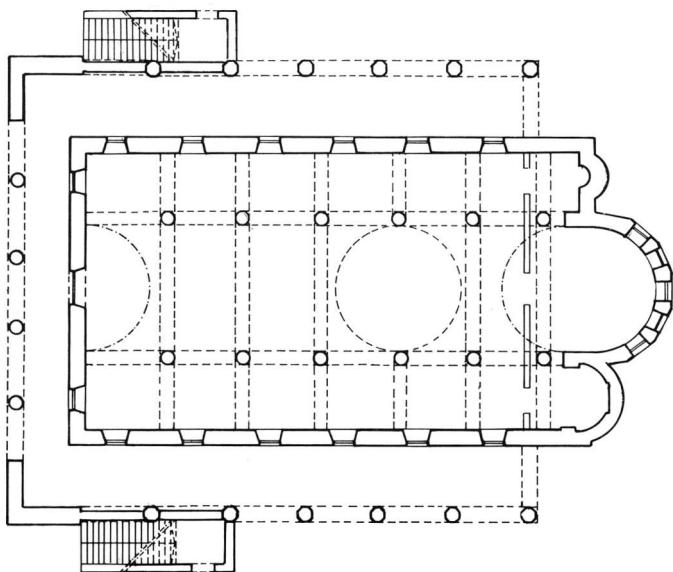
Το ιερό ήταν τριμερές. Ανασκαφικά αποκαλύφθηκε μια μεγάλη ημικυκλική εσωτερικά και επτάπλευρη εξωτερικά αψίδα του ιερού με άνοιγμα ίσο με το πλάτος του μεσαίου κλίτους. Η φωτογραφία της ανατολικής όψης, αν και δυσδιάκριτη, δείχνει μια μεγάλη πραγματικά κεντρική αψίδα (μια από τις ομοιότητες του ναού με τον Άγιο Μηνά), που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της αντίστοιχης πλευράς. Η αψίδα είχε ημικωνική στέγη, που κατέληγε ομαλά σχηματίζοντας διπλή καμπυλότητα σε οριζόντιο γείσο. Αξιοσημείωτο είναι ότι διέθετε πέντε τουλάχιστον ανοίγματα τοποθετημένα στη σειρά, όπως συνηθίζεται σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές³⁹. Ίσως πρόκειται για επίδραση του γειτονικού Αγίου Δημητρίου. Οι δύο πλάγιες αψίδες, φανερά υποδεέστερες, δεν διακρίνονται στη φωτογραφία. Ωστόσο οι ανασκαφές αποκάλυψαν την ευρύχωρη ημικυκλική αψίδα του διακονικού, ανοίγματος ίσου με το πλάτος του νότιου κλίτους, και την ιδίου σχήματος μικρότερη αψίδα της πρόθεσης, ανοίγματος όμως ίσου με το 1/3 του πλάτους του βόρειου κλίτους. Η διαφορά τους αποτελεί ένδειξη πιθανής προϋπαρξής της τελευταίας αυτής αψίδας από το ναό του 1863.

Στο ισόγειο ο ναός περιβαλλόταν στις τρεις πλευρές από πίσω σχιμη στοά, τα σκέλη της οποίας προς τα ανατολικά έφταναν περίπου ως το ύψος του τέμπλου. Στις δύο γωνίες της δυτικής όψης η στοά διακοπτόταν από τις βάσεις των κωδωνοστασίων. Ο περιβόλος που περιέτρεχε την αυλή της εκκλησίας κάνει δυσδιάκριτο το είδος και την κατασκευή των υποστυλωμάτων της στοάς. Σώζονται όμως τρεις οκταγωνικές κτιστές βάσεις, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους 3,40 μ. Το εύρημα αυτό σε συνδυασμό με τις φωτογραφίες μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον στις πλάγιες όψεις τα υποστυλώματα ήταν κτιστοί οκταγωνικοί πεσσοί. Η στοά στηριζόταν σε τέσσερις κίονες, μάλλον, στη δυτική πλευρά και στους τοίχους των βάσεων των καμπαναριών και σε έξι πεσσούς στις πλάγιες πλευρές, όλους συνδεόμενους μεταξύ τους με ημικυκλικά τόξα.

Ήταν οι πεσσοί της στοάς τοποθετημένοι στην προέκταση των εσωτερικών κιονοστοιχιών εκφράζοντας στο εξωτερικό του ναού την εσωτερική διάθρωση του χώρου; Η εξωτερική εμφάνιση της εκκλησίας συνηγορεί στην άποψη αυτή, αλλά τα ευρήματα των ανασκαφών είναι αντίθετα. Από αυτά φαίνεται ότι οι εξωτερικοί πεσσοί στις δύο πλάγιες πλευρές, ήταν τοποθετημένοι διαφορετικά από τους εσωτερικούς κίονες, ενώ οι κίονες στην πρόσοψη

38. Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σσ. 429-430.

39. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1952, σ. 245.

Εικ. 12. Άγιος Νικόλαος Τρανός. Κάτοψη ισογείου. Γραφική αποκατάσταση (σκαρίφημα Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου).

δεν αντιστοιχούσαν στον εσωτερικό διαχωρισμό σε τρία κλίτη. Ωστόσο σε όμοιους τυπολογικά ναούς της ίδιας περιόδου οι πεσσοί της εξωτερικής στοάς βρίσκονται κατά κανόνα στις ίδιες νοητές εγκάρσιες ευθείες με τους κίονες των εσωτερικών κιονοστοιχιών. Υπάρχουν όμως και σπάνια παραδείγματα στα οποία η εξωτερική διαμόρφωση δεν αντιστοιχεί με την εσωτερική. Από αυτά αναφέρουμε τον Άγιο Αντώνιο της Βέροιας, που είναι όμως αρκετά μεταγενέστερος (1904). Στην τελευταία αυτή κατηγορία ανήκε, μάλλον, ο Άγιος Νικόλαος (εικ. 12).

Τα μεταξόνια διαστήματα είναι ίσα στις πλάγιες πλευρές, αλλά άνισα στην πρόσοψη. Βέβαια από τις φωτογραφίες δεν μπορούν να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα, ωστόσο φαίνεται ότι το μεσαίο από τα πέντε μεταξόνια ήταν το στενότερο, τα δύο εκατέρωθεν τα πλατύτερα, και τα δύο ακραία είχαν ενδιάμεσο πλάτος. Οι βάσεις των κωδωνοστασίων συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της δυτικής όψης και ήταν στενότερες από τα μεταξόνια.

Πάνω από τη στοά ήταν τοποθετημένος γυναικωνίτης, που φαίνεται ότι

παρακολουθούσε το σχήμα και το μέγεθός της, ήταν δηλαδή πιόσχημος με μακριά πλάγια σκέλη. Δημιουργείται εδώ το πρόβλημα της εσωτερικής χωρικής διαμόρφωσης του ναού, δηλαδή αν ο γυναικωνίτης περιοριζόταν στο πλάτος της στοάς ή αν προέβαλλε στο εσωτερικό ως εξώστης. Είναι ένα σημείο όπου οι φωτογραφίες αλλά και η ανασκαφική έρευνα μας αφήνουν αβοήθητους και μόνο η σύγκριση με μνημεία της ίδιας περιόδου μπορεί να μας βοηθήσει.

Στον Άγιο Μηνά (1852), αλλά και σε άλλους τυπολογικά όμοιους ναούς της εποχής, ο γυναικωνίτης καταλαμβάνει μόνο το χώρο πάνω από τη στοά. Καταβάλλεται προσπάθεια ώστε ο εσωτερικός χώρος του ναού να παραμείνει ελεύθερος και να ανυψωθεί στους δύο ορόφους προσοδίδοντας ανάταση και μεγαλείο στο ναό. Η προσπάθεια αυτή είναι φανερή και στις ανακαινίσεις των μεταβυζαντινών εκκλησιών της Θεσσαλονίκης (Υπαπαντής, Παναγίας Γοργοεπηκόου και Νέας Παναγίας) στα μέσα του 19ου αιώνα. Κατά τη διεύρυνση των εκκλησιών αυτών με την προσθήκη στοάς και υπερκείμενου γυναικωνίτη, ο υπάρχων γυναικωνίτης οπισθοχωρεί⁴⁰.

Πιστεύουμε λοιπόν ότι πρέπει με αρκετή σιγουριά να δεχτούμε τόσο την τοποθέτηση του γυναικωνίτη ακριβώς πάνω από τη στοά, όσο και την ύπαρξη δύο ακόμα κιονοστοιχιών, ή περσσοστοιχιών, που πατώντας στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του ισογείου τον διαχωρίζαν από τον υπόλοιπο ναό. Έτσι στο ύψος του γυναικωνίτη διαμορφώνονταν πέντε κλίτη, όπως εξάλλου συνέβαινε και στον Άγιο Μηνά, γεγονός που συνέτεινε στη δημιουργία ενός πολυκυτταρικού χώρου.

Ένα ακόμα πρόβλημα σχετίζεται με τη θέση των κλιμακοσταςίων για την άνοδο στο γυναικωνίτη. Σε εκκλησίες με δίδυμα κωδωνοστάσια στην δυτική όψη τα κλιμακοστάσια τοποθετούνται μέσα στους κορμούς των τελευταίων, τοποθέτηση που θεωρείται λογική και για τον Άγιο Νικόλαο. Ωστόσο σύγχυση προκαλεί το γεγονός ότι τόσο στη βόρεια, όσο και στη νότια πλευρά του ναού διακρίνονται δύο εξωτερικά κλιμακοστάσια για απευθείας άνοδο στο γυναικωνίτη, τα οποία μάλιστα διακόπτουν την κανονική διαμόρφωση των όψεων⁴¹. Έτσι, αν δεχτούμε την ύπαρξη κλιμακοσταςίων και μέσα στα κωδωνοστάσια, συνολικά αυτά γίνονται τέσσερα, αριθμός μάλλον υπερβολικός. Περισσότερο βολική φαίνεται η άποψη να παρέμεναν κενές οι βάσεις των

40. Για τις ανακαινίσεις των μεταβυζαντινών βασιλικών της Θεσσαλονίκης βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σσ. 311-386.

41. Η απαίτηση για απευθείας άνοδο στο γυναικωνίτη, χωρίς τη διέλευση από τον κυρίως ναό δεν είναι καινούργια. Εξωτερικό κλιμακοστάσιο διαθέτει η Υπαπαντή, ενώ υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για προγενέστερη ύπαρξή του στη Νέα Παναγία και στον Άγιο Αθανάσιο. Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σ. 455. Παρόμοια μαρτυρία όμως υπάρχει και για τον πατριαρχικό ναό του αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη, ήδη από τον 18ο αιώνα. Βλ. Α. Πασαδαίος, *Ο Πατριαρχικός Οίκος του Οικουμενικού Θρόνου*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 107.

κωδωνοστασίων, έτσι ώστε η διέλευση από τη στοά να γίνεται απρόσκοπτα⁴².

Η στέγη του ναού, που κατέρρευσε από την πυρκαϊά, διακρίνεται ενιαία και δίριχτη με τριγωνικά αετώματα στην ανατολική και στη δυτική όψη. Στη φωτογραφία πριν από την καταστροφή (εικ. 4) φαίνεται ότι πάνω από αυτήν εξέιχε τρούλος. Αυτός είχε οκταγωνικό τύμπανο, στις πλευρές του οποίου ανοίγονταν παράθυρα, και ημισφαιρικό θόλο. Ο τρούλος πρέπει να στηριζόταν κατευθείαν πάνω στις εσωτερικές κιονοστοιχίες. Το πλάτος του μεσαίου κλίτους ισούνταν περίπου με δύο μεταξόνια. Έτσι δημιουργούνταν το απαραίτητο κεντρικό τετράγωνο για την τοποθέτησή του. Με τον τρόπο αυτό ο δρομικός χαρακτήρας του εσωτερικού χώρου δεν αλλοιώνόταν⁴³ (εικ. 12).

Τα αετώματα στη μεν δυτική όψη έφταναν ως τους κορυμούς των κωδωνοστασίων, στη δε ανατολική ως τα άκρα των τριών κλιτών. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η δίριχτη στέγη κάλυπτε μόνο τον πυρήνα του ναού, ενώ η στοά και ο υπερκείμενός της γυναικωνίτης στεγάζονταν με οριζόντια δώματα. Τα δώματα αυτά απέκρυπτε οπτικά στηθαίο με τη μορφή επάλξεων στη βόρεια και στη νότια όψη.

Οι τρεις όψεις του ναού (βόρεια, δυτική και νότια) οργανώνονταν σύμφωνα με κλασικιστικά πρότυπα με τη βοήθεια ψευδοπαραστάδων, τοποθετημένων στη συνέχεια των πεσσών της στοάς, και οριζόντιων γείσων.

Τα ανοίγματα, όλα τοξωτά, τοποθετούνταν στους άξονες των μεταξονίων διαστημάτων. Όλα τα παράθυρα ήταν ισούψη, εκτός από το μεσαίο της δυτικής όψης που ήταν ψηλότερο. Τα αετώματα της δυτικής και της ανατολικής όψης κοσμούσαν έναν έναν ωραίο συνδυασμό τριών φεγγιτών, ενός τετράφυλλου στη μέση, που είχε μεγαλύτερη την κατακόρυφη διάστασή του, και δύο αχλαδόσχημων εκατέρωθεν.

Το στενότερο μεσαίο μεταξόνιο των κιόνων της στοάς και των ψευδοπαραστάδων, το ψηλότερο παράθυρο και ο ραδινός τετράφυλλος φεγγίτης, όλα

42. Ας σημειωθεί ότι ανάλογη διαμόρφωση συναντούμε και σε εκκλησίες των Κυκλάδων και συγκεκριμένα στην Κοίμηση της Θεοτόκου της Ερμούπολης. Βλ. Ι. Τραυλού - Α. Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα 1980, σ. 89.

43. Για τον τρόπο στήριξης του τρούλου σε μεταβυζαντινές τρουλαίες βασιλικές βλ. Α. Πετρονιώτη, «Ο Άγιο-Δημήτριος της πόλης Σαλαμίνας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 1., Αθήνα 1979, 200-203. Το πιο πρώιμο γνωστό παράδειγμα παρόμοιας εκκλησίας κατά την τουρκοκρατία αποτελεί η εκκλησία των Ταξιαρχών στο Κριτσίνι της Θεσσαλίας (1625). Άλλα νεότερα παραδείγματα είναι: το καθολικό της μονής Φανερωμένης (γύρω στα 1670), το οποίο άλλωστε διακρίνεται και για την κλασικιστική οργάνωσή της δυτικής του όψης, και ο Άγιος Δημήτριος (1806) στη Σαλαμίνα, η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Ύδρα (1766-1774), η Αγία Τριάδα στο Καστέλλι Σπετσών (1793) και ο ναός των αγίων Αθανασίου και Κυρίλλου στην Υδροούσα της Σάμου (1782). Βλ. *αντόθι*, σσ. 197-205· Μ. Μπίρη, «Το καθολικό της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 3, Αθήνα 1989, σ. 179-184· και Κ. Παπαϊωάννου, «Ο ναός των αγίων Αθανασίου και Κυρίλλου στην Υδροούσα της Σάμου», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 4, Αθήνα 1993, 173-182.

τοποθετημένα στον άξονα της δυτικής όψης, εξυπηρετούσαν τον τονισμό της κατακόρυφης διάστασής της, αντανάκλαση αρχών οργάνωσης του μπαρόκ. Η διάρθρωση της δυτικής όψης του Αγίου Νικολάου ήταν ουσιαστικά μια παραλλαγή αυτής του Αγίου Μηνά.

Στη βορειοδυτική και στη νοτιοδυτική γωνία του χαμένου μνημείου ορθώνονταν δύο καμπαναριά με τετραγωνική βάση ως το ύψος της στοάς, τετραγωνικό κορμό ως το ύψος περίπου της απόληξης των αετώματων και ανάλογους φανούς ως το ύψος της κορυφής του αετώματος. Οι φανοί καλύπτονταν με ημισφαιρικούς μάλλον θόλους, πάνω από τους οποίους οι κωνικές στέγες έτειναν προς τη μορφή καμπάνας. Μορφολογικά τα καμπαναριά ακολουθούσαν τον υπόλοιπο ναό. Τα τρία καθ' ύψος τμήματά τους χωριζόταν με οριζόντια γείσα και οι ακμές τους διαμορφώνονταν σε ψευδοπαράστας χωρίς επικράνα στις βάσεις και στους κορμούς, κανονικά όμως σχηματισμένες στους φανούς. Οι κορμοί των κωδωνοστασίων κοσμούνταν με αναγεννησιακές τοξωτές ημικυκλικές κόγχες, ενώ οι φανοί διατρυπόυνταν από τέσσερα τοξωτά ανοίγματα στις ισάριθμες πλευρές τους, το περίγραμμα των οποίων τονιζόταν με θολίτες.

Γύρω από το ναό υπήρχε υψηλός περίβολος, ενισχυμένος με παραστάδες κατά διαστήματά, ο οποίος διέθετε πρόπυλο, αποτελούμενο από τρία τόξα, στη νοτιοδυτική του γωνία. Περίβολος οικοδομήθηκε και γύρω από τον μητροπολιτικό ναό, ενώ τουναντίον η ύπαρξη του δεν έχει διαπιστωθεί γύρω από τις μεταβυζαντινές βασιλικές της πόλης. Το γεγονός αυτό, μαζί με την τοποθέτηση του κτιρίου πάνω σε κεντρική οδό, σε αντίθεση με τους προγενέστερους ναούς, συχνά κτισμένους σε κοιλότητα του εδάφους και περιβαλλόμενους από άλλα κτίσματα που τους προστάτευαν και τους έκρυβαν, καταδεικνύει μια αλλαγή στην αντίληψη του αστικού ιστού και στη σημασία των ναών.

Κατά τις ανασκαφές διαπιστώθηκε ότι ο Άγιος Νικόλαος ήταν κτισμένος με εναλλασσόμενη τοιχοποιία από ντόπιες σχιστόπλακες και πλίνθους διαστάσεων 0,20 μ. x 0,05 μ. τοποθετημένους σε ζώνες. Το πλάτος των στυλοβατών ήταν 0,60 μ. και της υποθεμελίωσης, η οποία έφτανε στα 4,00 μ. βάθος εξαιτίας της μεγάλης επίκωσης του χώρου, ήταν 0,80 μ. Οι τοίχοι καλύπτονταν με παχύ στρώμα επιχρίσματος, πάνω στο οποίο δημιουργούνταν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Η καμάρα που πιθανότατα κάλυπτε το μεσαίο κλίτος πρέπει να είχε κτιστεί με λίθους ή τούβλα, σε αντίθεση με προηγούμενη πρακτική, σύμφωνα με την οποία κατασκευαζόταν ψευδοκαμάρα από μπαγδατί (Άγιος Μηνάς).

Εκτός από τις άλλες τυπολογικές και μορφολογικές αναλογίες του Αγίου Νικολάου με τον Άγιο Μηνά, σύμφωνα με μαρτυρίες παλιών Θεσσαλονικέων, η εσωτερική διακόσμησή του ήταν επίσης παρόμοια. Το τέμπλο που

Εικ. 13. Άγιος Μηνάς Θεσσαλονίκης (1851-52). Άποψη από τα δυτικά. Φωτογραφία:
Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, 1993.

πολλοί θυμούνται ήταν λευκό, όπως και του Αγίου Μηνά, και έφερε πιθανότατα ορθομαρμάρωση⁴⁴. Το δάπεδο ήταν και αυτό επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες.

Ελκυστική φαίνεται η υπόθεση της ενσωμάτωσης αρχιτεκτονικών μελών των «Ειδώλων» στο ναό του αγίου Νικολάου. Ο Miller δεν μπόρεσε να μεταφέρει ολόκληρο το μνημείο στο Λούβρο και υποχρεώθηκε να αφήσει στη Θεσσαλονίκη τα μεγαλύτερων διαστάσεων κομμάτια του, δηλαδή τους πέντε μονολιθικούς κίονες από μάρμαρο με φλεβώσεις και πολλά τμήματα του άνω και του κάτω επιστυλίου⁴⁵. Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί στη Θεσσαλονίκη, αλλά ούτε και στην Κωνσταντινούπολη, όπου όπως είναι γνωστό μεταφέρθηκαν πολλές αρχαιότητες. Από την άλλη μεριά σε επιστολή του ο Γάλλος λόγιος είχε εκφράσει την πρόθεση να τα χαρίσει στην εκκλησία του αγίου Νικολάου, η οποία κατασκευαζόταν την εποχή αυτή στη γειτονιά και φαίνεται ότι είχε ανάγκη πολυτελών υλικών για τη διακόσμησή της.

Με αφορμή τον Άγιο Νικόλαο θα θέλαμε να ξανασυζητήσουμε την εξέλιξη της ναοδομίας στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας. Από τις εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, ο Άγιος Νικόλαος Τρανός συγγενεύει μορφολογικά και τυπολογικά περισσότερο με τον Άγιο Μηνά (εικ. 13 και 14), από τον οποίο κτίστηκε μόλις 12 χρόνια μετά. Μαζί αντιπροσωπεύουν στην πόλη μια ενδιαφέρουσα τυπολογική παραλλαγή της μεταβυζαντινής βασιλικής. Η διερεύνηση της καταγωγής, της εξέλιξης και της διάδοσης της παραλλαγής αυτής ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης⁴⁶. Εδώ θα επιχειρήσουμε σύντομα μια προσέγγιση, ως συνέχεια προηγούμενης προσπάθειάς μας⁴⁷, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση τόσο της αρχιτεκτονικής του Αγίου Νικολάου, όσο και γενικότερα της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19ο αιώνα.

Στη γνωστή μεταβυζαντινή τρίκλιτη βασιλική⁴⁸ μπορούμε να διακρίνουμε

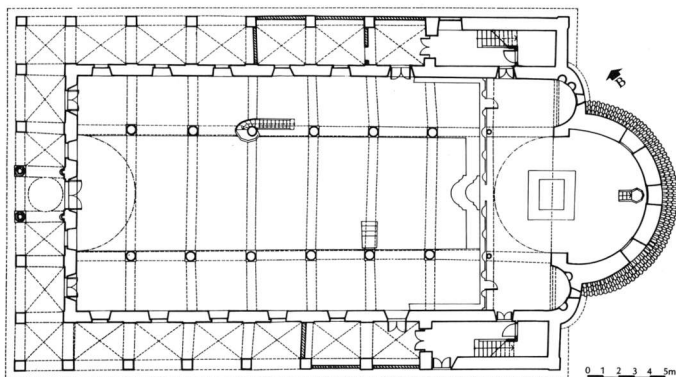
44. Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, *ό.π.*, σ. 273.

45. Πλήρη κατάλογο των αρχιτεκτονικών μελών που μεταφέρθηκαν στο Λούβρο δίδει ο Μ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις. Ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας*, εν Αθήναις 1896, σσ. 420-421. Πρβλ. L. Guerini, «Las Incantadas di Salonicco», *Archeologia Classica* XIII (1961) 40-41.

46. Η γράφουσα ήδη εκπονεί ιδιαίτερη μελέτη για την ενδιαφέρουσα αυτή τυπολογική παραλλαγή.

47. Βλ. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική...*, σσ. 451-456, 473-476 και 484-489.

48. Για την τρίκλιτη βασιλική της τουρκοκρατίας έχουν ήδη γραφτεί πολλές μελέτες, χωρίς ωστόσο να επιχειρείται η διάκριση που αναλύουμε στη μελέτη μας. Α. Orlandos, «Ein spät-byzantinischer Hallenkirchen-typus Nordgriechenlands», *JÖB* 21 (1972) 209-222· Α. Orlandos, «L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination Turque», *L' Hellénisme contemporain*

Εικ. 14. Άγιος Μηνάς Θεσσαλονίκης (1851-52). Κάτοψη. Σχέδιο Β. Κονιόρδος, 1979. Ανασχεδίαση Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, 1994.

δύο τυπολογικές παραλλαγές, ανάλογα με την τοποθέτηση του γυναικωνίτη και της ανοιχτής στοάς⁴⁹. Στην πρώτη παραλλαγή ο γυναικωνίτης, ευθύγραμμιος ή πιόσχημος, χωροθετείται μέσα στον πυρήνα του ναού, πάνω από το νάρθηκα (αν υπάρχει) και τα πλάγια κλίτη και έχει συνήθως τη μορφή εσωτερικού εξώστη. Η στέγη του ναού, τις περισσότερες φορές δίριχτη, φέρει αποτμήσεις στην ανατολική και στη δυτική πλευρά, δίνοντας κολοβά αετώματα στις αντίστοιχες όψεις. Η στοά (είτε σύγχρονη με τον υπόλοιπο ναό, είτε μεταγενέστερη) περιβάλλει τον πυρήνα από μιά, δύο ή και τρεις πλευρές και στεγάζεται με ξεχωριστή στέγη σε χαμηλότερο ύψος από αυτήν του ναού.

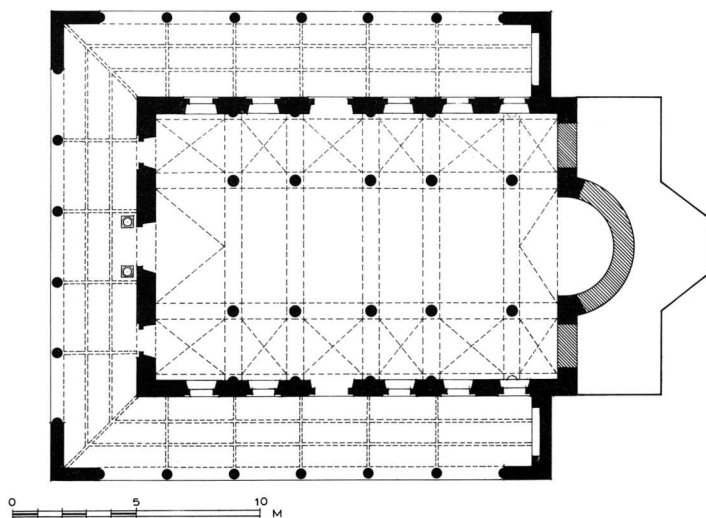
Η δεύτερη παραλλαγή (στην οποία κατατάσσονται ο Άγιος Μηνάς και ο Άγιος Νικόλαος) συνίσταται στην οργανική ενσωμάτωση στο κτίριο της στοάς, ανεξαρτήτου σχήματος, και στη σοφή εκμετάλλευση του χώρου πάνω από αυτήν για τη διαμόρφωση του γυναικωνίτη. Έτσι ο εσωτερικός χώρος

(1953), 180-191, Χ. Μπούρας, «Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την τουρκοκρατία και ο πατριάρχης Καλλίνικος», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 1, Αθήνα 1979, 159-168 και Μ. Χατζηδάκης, «Η τέχνη. Πνευματικός βίος και πολιτισμός από 1669-1821», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1975, σσ. 266-269.

49. Σημειώνεται ότι δεν έχει αποκρυσταλλωθεί ενιαίος σε όλους τους ερευνητές όρος για τη στοά. Έτσι από πολλούς αναφέρεται ως «ανοιχτό προστώο». Βλ. Ι. Τραυλού - Α. Κόκκου, ό.π., σ. 85, και από άλλους ως «περιστύλιο», βλ. Μ. Βαμβούκου-Καμπούρη, «Ο ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη. Νέος τύπος εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 3, Αθήνα 1989, σ. 17. Ο Μ. Χατζηδάκης, ό.π., σσ. 266-269, επιμένει στον όρο «ανοιχτή στοά». Τέλος άλλου αναφέρεται ως «νάρθηκας». Βλ. Ι. Γ. Κλεομυρότου, *Mytilena Sacra*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 65.

Εικ. 15. Κοίμηση Θεοτόκου Ερμούπολης (1828-1829). Άποψη από τα βορειοδυτικά.
Πηγή: Ι. Τρανού - Α. Κόκκου, Ερμούπολη, Αθήνα 1980, πίν. 19α.

Εικ. 16. Κοίμηση Θεοτόκου Ερμούπολης (1828-1829). Κάτοψη ισογείου. Γραφική αποκατάσταση του αρχικού σχεδίου. Πηγή: Ι. Τρανού - Α. Κόκκου, Ερμούπολη, Αθήνα 1980, σ. 89.

απελευθερώνεται από τον εξώστη του γυναικωνίτη (που σπάνια πιά ξεπροβάλλει και μόνο λίγο προς τον κυρίως ναό) και αποκτά χαρακτήρα μεγαλοπρέπειας και ανάτασης, χάνοντας ταυτόχρονα τη μυστικοπάθεια και την εσωτερικότητα των άλλων ναών. Η τάση ανάδειξης του εσωτερικού χώρου, που συνδυάζεται συνήθως με πλούσια εσωτερική διακόσμηση και καλύτερο φωτισμό από περισσότερα και μεγαλύτερα ανοίγματα, είναι αποτέλεσμα της οικονομικής ανόδου του ελληνικού στοιχείου και της φιλελευθεροποίησής του. Η στέγη, συνήθως δίριχτη και ενιαία πιά για το σύνολο πυρήνα και στοάς με γυναικωνίτη, δεν αποτέμνεται (μόνο σε μερικά πρώιμα δείγματα εμφανίζεται απότμηση) δίνοντας στις όψεις τριγωνικά πλέον αετώματα. Το κτίριο αποκτά μεγαλύτερο ύψος, ενώ διακρίνονται σταδιακά σαφείς προθέσεις μνημειακότητας και αφομοιώνονται κλασικιστικές επιδράσεις.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος της τρίκλιτης βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη, όπως τον περιγράψαμε παραπάνω, κατακτά όλο τον ελληνικό κόσμο από τα τέλη του 18ου και κυρίως κατά τον 19ο αιώνα. Από την Πελοπόννησο (εικ. 28)⁵⁰ και τις Κυκλάδες (εικ. 15 και 16)⁵¹ στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (εικ. 17 και 18)⁵², από την Κωνσταντινούπολη (εικ. 21 και 22)⁵³ στην Προποντίδα (εικ. 27)⁵⁴, στον Πόντο (εικ. 26)⁵⁵ και στην Καπ-

50. Αναφέρουμε το ναό της Παναγίτσας του Ναυπλίου, κτισμένο ίσως στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. Σ. Καρούζου, *Ναύπλιο*, Αθήνα 1979, πίν. 114, το ναό του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στο Άργος (1829), βλ. Γ. Πουλημένου, «Παρατηρήσεις στη ναοδομία της περιόδου της Επανάστασης (1821-1830)», *Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1992, σσ. 55-56, το ναό του αγίου Τρύφωνα στη Βυτίνα (1847) και την αγία Παρασκευή στη Στεμνίτσα.

51. Ομάδα εκκλησιών του τύπου αυτού διακρίνεται στη Σύρο ήδη από το δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα. Βλ. Ι. Τραυλού - Α. Κόκκου, *ό.π.*, σσ. 82-95. Η Παναγία της Τήνου, κτισμένη στα 1823 από τον αρχιτέκτονα Ευστράτιο Σμυρναίο, ακολουθεί τον ίδιο τύπο.

52. Παρόμοιες εκκλησίες παρατηρήθηκαν επίσης στη Μυτιλήνη. Βλ. Κοντή Ι., *Λεσβιακό πολύπτυχο από την ιστορία, την τέχνη και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 1973, σσ. 189-205. Επίσης Ι. Γ. Κλεομβρότου, *ό.π.*, σσ. 13-20, 61-66, 85-86, 113-115, 121-123, 135-137, 144-145, 153-154. Άλλη ομάδα εκκλησιών του ίδιου τύπου, εξαιρετικού ενδιαφέροντος αλλά αδημοσίευστων, υπάρχει και στη Λήμνο.

53. Μια ομάδα εκκλησιών με παρόμοια τυπολογικά χαρακτηριστικά υπάρχει στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Κ. Σταματόπουλος - Α. Μήλλας (κείμενα) - Λ. Έβερτ - Ν. Μηνάδη - Μ. Φακίδη (φωτογραφίες), *Κωνσταντινούπολη. Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα*, Αθήνα 1990, σσ. 67, 69 και 112.

54. Παρόμοιες εκκλησίες απαντώνται και στα παράλια χωριά της Προποντίδας, βλ. Α. Μήλλα, *Προποντίδα «μια θάλασσα της Ρωμοσύνης»*, Αθήνα 1992, σσ. 52 και 131. Αξιοπρόσεκτη εδώ είναι η εκκλησία του αγίου Γεωργίου των Μουδανιών για τη διπλή σειρά ανοιγμάτων στο γυναικωνίτη.

55. Ένα πολύ ωραίο παράδειγμα εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο ναού, η δυτική όψη του οποίου διαμορφώνεται με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη, είναι η Αγία Τριάδα της Σαμιοφύνας. Αξιοπρόσεκτοι είναι ο κρημυδοειδής τρούλος και οι ανάλογοι τρουλόκοι των δύο κωδωνοστασίων που πλαισιώνουν τη δυτική όψη. Βλ. Μ. Κορομηλά (κείμενα) - Λ. Έβερτ - Ν. Μηνάδη - Μ. Φακίδη (φωτογραφίες), *Πόντος - Ανατολία (φωτογραφικό οδοιπορικό)*, Αθή-

παδοκία (εικ. 25)⁵⁶, από το Πήλιο (εικ. 19 και 20)⁵⁷ και τη Θεσσαλία⁵⁸, στη Μακεδονία (εικ. 29)⁵⁹, στην Ήπειρο⁶⁰, αλλά και στη Βουλγαρία (εικ. 23 και 24)⁶¹ και στη Γιουγκοσλαβία (εικ. 30)⁶² συναντούμε από τα τέλη του 18ου αιώνα και κατά τη διάρκεια του 19ου ομάδες ολόκληρες παρόμοιων εκκλησιών.

Εξαιτίας της μεγάλης γεωγραφικής διασποράς υπάρχουν πολλές παραλλαγές του τύπου, που συνδυάζουν τοπικά χαρακτηριστικά με το αρχιτεκτονικό στοιχείο της τοξωτής στοάς με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη. Μια κύρια διαφοροποίηση προκύπτει από τον τρόπο στέγασής του στη δυτική πλευρά του κτιρίου. Στεγάζεται είτε με τρικλήνη ή πολυκλήνη στέγη, χαρακτηριστικό το οποίο αποδίδει την αντίστοιχη όψη ως ορθογώνιο παραλληλόγραμμο⁶³, είτε με συνέχιση της δικλινούς στέγης του υπόλοιπου ναού που δημιουργεί αέτωμα, κολοβό στα πιά πρώιμα παραδείγματα, και κανονικό τριγωνικό στα μεταγενέστερα κάτω από την επίδραση του Νεοκλασικισμού.

Οι παραλλαγές εξαρτώνται από το πλάτος της στοάς (ίσο με ένα ή περισσότερα μεταξόνια), το σχήμα της (ευθύγραμμη στη δυτική μόνο όψη ή πύσχημη με ποικιλία στα μήκη των σκελών), τη θέση των κλιμακοστασίων για

να 1989, σ. 31.

56. Στην Καπαδοκία εκδηλώνεται έντονη εκκλησιαστική οικοδομική δραστηριότητα στο διάστημα 1830-1870, αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων των διαταγμάτων Χάτι Σερίφ (1839) και Χάτι Χουμαγιούν (1856). Όπως σημειώνεται από τις συγγραφείς *„Μετά τη διακήρυξη της ισοπολιτείας το 1839 μεγάλες και εντυπωσιακές τρικλίτες βασιλικές με τοξωτά προστώα κτίζονται στα μικρά χωριά της Καπαδοκίας... Δεν θα αναφερθούν εδώ ονομαστικά στις εκκλησίες αυτές. Βλ. Έβερτ Λ. - Μηναΐδη Ν. - Φακίδη Μ. (φωτογραφίες), Μπαλλιάν Α. - Παντελέακη Ν. - Πετροπούλου Ι. (κείμενα), Καπαδοκία. Περιήγηση στη χριστιανική Ανατολή, Αθήνα 1991, σσ. 44-45, 82, 118-121, 202-203, 210, 230 και 232.*

57. Ο Άγιος Νικόλαος στην Πορταριά (1855) και το καθολικό της μονής της Παναγίας στο Παλιό Τρίκερι (1837) είναι παρόμοιοι ναοί στο Πήλιο. Τις πληροφορίες αυτές οφείλω στον Μ. Πολυβίου, τον οποίο και από αυτή τη θέση ευχαριστώ θερμά.

58. Στα Τρίκαλα αναφέρονται τρεις παρόμοιες εκκλησίες των μέσων του 19ου αιώνα, βλ. Α. Πετρονότη, «Λιθανάγλυφα θυρώματα εκκλησιών της Δυτικής Θεσσαλίας με νεοκλασικές επιδράσεις», *Ανθρωπολογικά* 3 (1982) 50.

59. Για συγκεντρωμένα παραδείγματα από τη Μακεδονία καθώς και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Θ. Μαντοπούλου-Παναγοπούλου, *ό.π.*, σσ. 452-453. Λίγα στοιχεία αναφέρει και η Κ. Θεοχαρίδου, «Η εκτός του Άθω εκκλησιαστική αρχιτεκτονική», στον τόμο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, τ. 1, (Η Μακεδονία κατά την τουρκοκρατία), σσ. 204-213.

60. Στην Ήπειρο αναφέρονται παρόμοιοι ναοί στο Μέτσοβο, βλ. Α. Πετρονότη, *ό.π.*, 62 και σημ. 28.

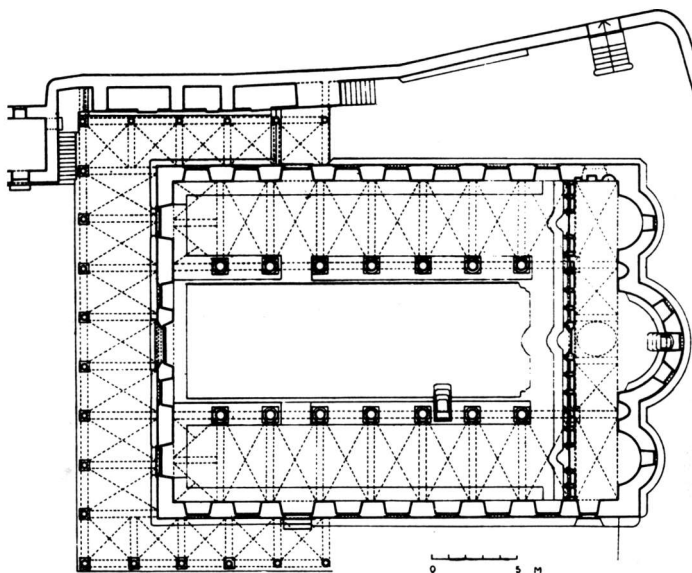
61. Βλ. Μ. Koeva, *Cultural Monuments of the Bulgarian National Revival Period*, Sofia 1977, σσ. 111-141. Στη Βουλγαρία υπάρχουν παραδείγματα του τύπου με έξοχη πλαστική οργάνωση της δυτικής όψης.

62. Ι. Καλοσύτη, *ό.π.*, σ. 218.

63. Τέτοια παραδείγματα συναντούμε κυρίως στις Κυκλάδες, με χαρακτηριστικότερη την Παναγία της Τήνου. Βλ. Ι. Τραυλού - Α. Κόκκου, *ό.π.*, σσ. 84-85.

Εικ. 17. Παναγία Αγιάσου Μυτιλήνης (1815). Άποψη από δυτικά. Αρχείο Σπουδαστηρίου Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής Ε.Μ.Π.

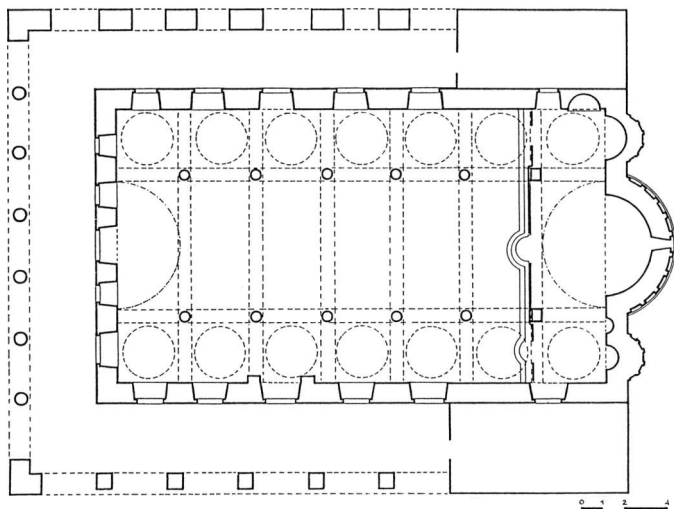
Εικ. 18. Παναγία Αγιάσου Μυτιλήνης (1815). Κάτοψη. Πηγή: Ι. Γ. Κλεομβρότου, *Mytilena sacra*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1974, πίν. Ι.

την άνοδο στο γυναικωνίτη, την ύπαρξη ή όχι κωδωνοστασίων, τη θέση και τον αριθμό τους, τον αριθμό και το είδος των υποστυλωμάτων (πεσσοί ή κίονες) και το είδος των τόξων (απλά ημικυκλικά ή οξυκόρυφα). Σε πολλές περιπτώσεις η ανισότητα των μεταξονίων κάνει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα τη στοά, η οροφή της οποίας μπορεί να είναι απλή επίπεδη ή να σχηματίζεται με σταυροθόλια στις πιό λαμπρές εκκλησίες. Μορφολογικά οι παραλλαγές συνίστανται στην απορρόφηση κλασικιστικών στοιχείων ή όχι με την οργάνωση των όψεων με κατακόρυφες ψευδοπαραστάδες και οριζόντιους κοσμήτες. Φυσικά πολλές παραλλαγές οφείλονται και στα υλικά κατασκευής.

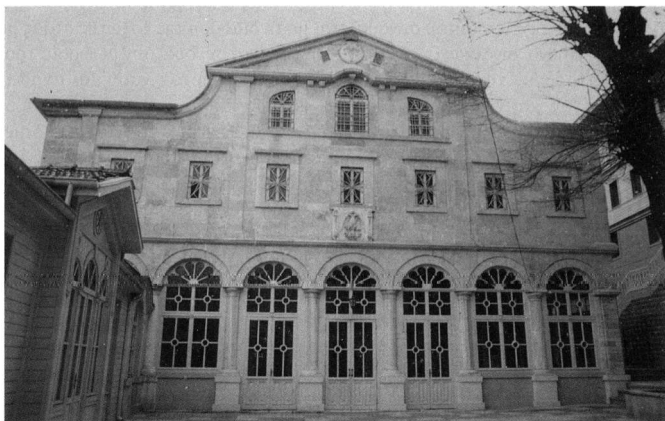
Χαρακτηριστικό στοιχείο στους ναούς αυτούς είναι οι φεγγίτες που κοσμούν τα τριγωνικά ή κολοβά αετώματα. Με τους φεγγίτες, που αποκτούν σταδιακά συμβολικό χαρακτήρα, γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί στην εκκλησία προσωπικός τόνος. Έτσι, αν και η τοποθέτηση φεγγιτών και μάλιστα τετράφυλλων στα τριγωνικά αετώματα των ναών είναι μακροχρόνια παρά-

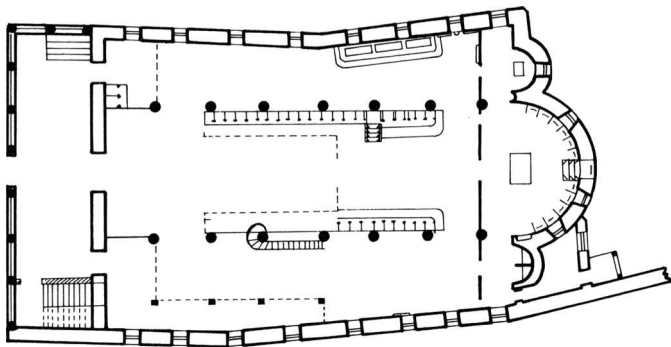
Εικ. 19. Άγιος Νικόλαος Πορταριάς Πηλίου (1855). Άποψη από τα δυτικά. Φωτογραφία: Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, 1994.

Εικ. 20. Άγιος Νικόλαος Πορταριάς Πηλίου (1855). Κάτοψη. Σχέδιο Μ. Πολυβίου.

Εικ. 21. Πατριαρχικός ναός αγίου Γεωργίου Κωνσταντινούπολης (οικοδόμηση 1720 - ανακαίνιση 1836). Άποψη από τα δυτικά. Πηγή: Κ. Σταματόπουλος - Α. Μήλλας (κείμενα) - Α. Έβερτ - Ν. Μηναΐδη - Μ. Φακίδη (φωτογραφίες), Κωνσταντινούπολη. Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα, Αθήνα 1990, σ. 67.

Εικ. 22. Πατριαρχικός ναός αγίου Γεωργίου Κωνσταντινούπολης (οικοδόμηση 1720 - ανακαίνιση 1836). Κάτοψη. Πηγή: Μητρ. Ελβετίας Δαμασκηνού - Β. Φειδά - Α. Πασαδαίου - Α. Παλιούρα, Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Αθήνα 1989, σ. 69.

δοση, με βυζαντινές⁶⁴ αλλά και ρωμανικές ή ακόμα και μπαρόκ καταβολές, η άνθηση του στοιχείου αυτού συνδυάζεται με τη διάδοση της τοξωτής στοάς με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη (εικ. 31). Οι φεγγίτες συνδυάζουν με ωραίο τρόπο τη λειτουργικότητα, χαρίζοντας φως στην οροφή του ναού και αναδεικνύοντάς την, και τη διακοσμητικότητα, κοσμώντας τις διαφορετικά άχαρες επιφάνειες των αετωμάτων. Είτε ένας, είτε τρεις ξεχωριστοί, είτε τρεις δεμένοι σε συνδυασμό, παίρνουν ωραία μπαρόκ σχήματα σε διάφορες παραλλαγές, σύμφωνα με την προσωπική επιλογή του εκάστοτε αρχιτέκτονα. Οι συνδυασμοί των τριών φεγγιτών (ένας από τους οποίους απαντάται και στον Άγιο Νικόλαο) σχεδιάζονται έτσι ώστε να εντάσσονται αρμονικά στο τριγωνικό ή τραπεζοειδές αέτωμα. Πηγή της έμπνευσής τους μπορεί να θεωρηθεί το τρίλοβο βυζαντινό παράθυρο της σχολής της Κωνσταντινούπολης, ωστόσο η επεξεργασία του συγκεκριμένου θέματος εγγράφεται στο ροκοκό. Άλλες φορές, κυρίως όταν το αέτωμα δεν είναι σαφώς περιγεγραμμένο με γείσα, οι τρεις φεγγίτες απομακρύνονται αντιστοιχώντας στα ισάριθμα κλίτη⁶⁵.

Κατά τον 19ο αιώνα ο τύπος αποκρυσταλλώνεται και ωριμάζει καθώς υιοθετείται από μεγάλες εκκλησίες της Ορθοδοξίας. Το αρχιτεκτονικό στοιχείο της τοξωτής στοάς με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη επιστεφόμενο συνήθως από τριγωνικό αέτωμα διαμορφώνει τη δυτική όψη μεγαλοπρεπών εκκλησιών της περιόδου. Συνήθως είναι συνδεδεμένο με τρίκλιτες βασιλικές (τρουλαίες ή όχι), ωστόσο είναι τέτοια η απήχισή του που υιοθετείται και από εγγεγραμμένους σταυροειδείς με τρούλο ναούς. Επιβιώσεις του στοιχείου αυτού μάλιστα θα συναντήσουμε και στον 20ό αιώνα⁶⁶.

Όλες αυτές οι εκκλησίες συγκαταλέγονται στα ωραιότερα και επιβλητικότερα παραδείγματα ναοδομίας στα μεγάλα αστικά κέντρα την περίοδο αυτή. Πολλές είναι έργα αρχιτεκτόνων ή επωνύμων πρωτομαστόρων σε αντίθεση με τις βασιλικές της άλλης τυπολογικής παραλλαγής, που συνήθως είναι καρποί των οικοδομικών ισναφιών. Αυτό είναι εξάλλου φανερό με την απώλεια του λαϊκού χαρακτήρα και την απόκτηση ενός ύφους λόγιου, όχι όμως στείρου, που αποτελεί άμεση αντανάκλαση της πολιτιστικής και πνευματικής ανόδου του αστικού ορθόδοξου στοιχείου. Μέσα από αυτές επιχειρείται μια μετάβαση από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στη νεοκλασική με τρόπο ομαλό και χωρίς την απόρριψη της παράδοσης⁶⁷. Δίνεται έτσι μια πρώτη απά-

64. Τέτοιοι φεγγίτες παρατηρούνται και σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου. Βλ. C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Mailand 1974, σσ. 293-295.

65. Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σσ. 459-461.

66. Για παράδειγμα αναφέρουμε το ναό της αγίας Τριάδας στη Θεσσαλονίκη, που κτίστηκε στα 1955 στη θέση του ναού του 1888.

67. Όπως σημειώνει ο Μ. Γ. Μπίρης, «Μεταγενέστερες προσθήκες στο καθολικό της Μονής Πετράκη στην Αθήνα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 2, Αθήνα 1982, σ. 198, στον ελληνικό χώρο λανθάνει στα τέλη του 18ου αιώνα ένα πνεύμα κλασικισμού. Το κτίριο

ντηση στο πρόβλημα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του αναγεννώμενου ελληνικού έθνους. Πρόκειται για μια φάση συμβίωσης της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής με τον Κλασικισμό, που αποδείχτηκε εξαιρετικά γόνιμη και μας άφησε πολλά λαμπρά μνημεία⁶⁸.

Παράλληλα με την οικοδόμηση εκκλησιών που διαθέτουν οργανικά ενσωματωμένο το στοιχείο της τοξωτής στοάς με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη, μια άλλη ομάδα προγενέστερων μεταβυζαντινών βασιλικών διευρύνεται γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, αποκτώντας το μόνο όμως στη δυτική πλευρά. Στη Θεσσαλονίκη οι εκκλησίες αυτές είναι τέσσερις: η Υπαπαντή, η Νέα Παναγία, ο Άγιος Αθανάσιος και η Παναγία Γοργοεπήκοος⁶⁹. Η ίδια αυτή σημαντική μεταλλαγή συμβαίνει και σε άλλους ναούς της μακεδονικής ενδοχώρας⁷⁰ αλλά και της απελευθερωμένης Ελλάδας⁷¹. Η διεύρυνση συνήθως συνοδεύεται και από οπισθοχώρηση του υπάρχοντος γυναικωνίτη, για την ανάδειξη του εσωτερικού χώρου, μέσα στο πνεύμα που περιγράψαμε παραπάνω.

Η καταγωγή της τρικλιτής βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη κάτω από ενιαία στέγη, καθώς και ο τόπος και ο χρόνος της εμφάνισης του πρώτου παραδείγματος, αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας και προς το παρόν δεν μπορεί να απαντηθεί με σιγουριά.

Παραδείγματα διώροφης στοάς απαντώνται ήδη κατά τα παλαιοχρι-

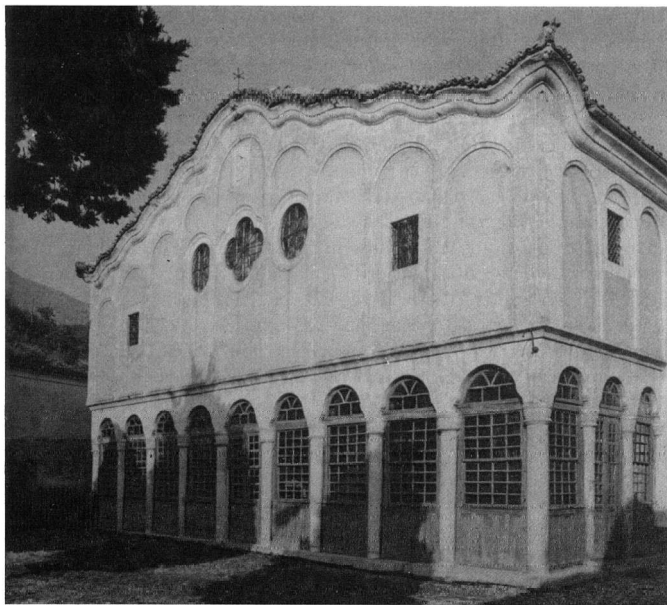
αποβάλλει τον «μεσαιωνικό» του χαρακτήρα και δανείζεται νέα στοιχεία έκφρασης. Για το πρόβλημα της νεότερης εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του ελληνικού έθνους βλ. Δ. Φιλιππίδη, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σσ. 93-98.

68. Βλ. Δ. Φιλιππίδη, «Επιδράσεις Κλασικισμού στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική», *Νεοκλασική πόλη και αρχιτεκτονική*, Πανελλήνιο συνέδριο, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1983, σσ. 237-241.

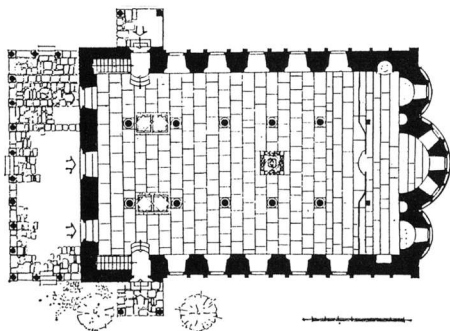
69. Η διάκριση των οικοδομικών φάσεων των εκκλησιών αυτών επιχειρήθηκε από τη γράφουσα, βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σσ. 311-386.

70. Το πρόβλημα της διεύρυνσης των μεταβυζαντινών ναών αναλύεται από την γράφουσα, Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Τυπολογικές και μορφολογικές επεμβάσεις σε μεταβυζαντινούς ναούς κατά τον 19ο αιώνα», *Δεκατοτέτατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1994, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σσ. 27-28. Στην ίδια μελέτη αναφέρονται και συγκεντρωμένα παραδείγματα από τη Μακεδονία. Ενδεικτικά αναφέρουμε την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Γοιμηνισσα, την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Νάουσα, τον Άγιο Γεώργιο στο Σαχό και τους Ταξιάρχες στην Κερασά Θεσσαλονίκης. Πβλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου - Ξ. Σαββοπούλου - Κατοίκη, «Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Γοιμηνισσα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 4., Αθήνα 1993, και Ε. Χατζητρυφώνος, «Ο ναός των αγίων Αρχαγγέλων στην Κερασά του Μεγάλου Εμβόλου (Καραμπουρνού)», *Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1992, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σσ. 62-63.

71. Βλ. Α. Τανούλα, «Οι Άγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 2., Αθήνα 1982, σσ. 180-184, και Μ. Φινέ, «Η εκκλησία της Υπαπαντής στην Ύδρα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 1, Αθήνα 1979, σσ. 225-236. Στα 1834, όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή, η βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Ναύπλιο «στολίζεται με νέθηκα», δηλαδή τοξωτή στοά με υπερκείμενο γυναικωνίτη.

Εικ. 23. Άγιος Πέτρος και Παύλος Sorot Βουλγαρίας (1848). Άποψη από τα δυτικά.
Πηγή: P. Berbenliev, *Künstdenkmäler in Bulgarien*, Leipzig 1983, πίν. 301.

Εικ. 24. Άγιος Πέτρος και Παύλος Sorot Βουλγαρίας (1848). Κάτοψη. Πηγή: M. Koeva, *Cultural Monuments of the Bulgarian National Revival Period*, Sofia 1977, σ. 137.

Εικ. 25. Άγιοι Θεόδωροι Μαλακοπής στην Καππαδοκία (1849). Άποψη από τα δυτικά. Πηγή: Έβερτ Λ. - Μηναιΐδη Ν. - Φακίδη Μ. (φωτογραφίες) - Μπαλλιάν Α. - Παντελεάκη Ν. - Πετροπούλου Ι. (κείμενα), Καππαδοκία. Περιήγηση στη χριστιανική Ανατολή, Αθήνα 1991, σ. 120.

Εικ. 26. Αγία Τριάδα Σαμψούντας. Άποψη από τα δυτικά. Καρτ-ποστάλ των αρχών του 20ού αιώνα. Πηγή: Μ. Κορομηλά (κείμενα) - Λ. Έβερτ - Ν. Μηναιΐδη - Μ. Φακίδη (φωτογραφίες), Πόντος - Ανατολία (φωτογραφικό οδοιπορικό), Αθήνα 1989, σ. 31.

Εικ. 27. Άγιος Γεώργιος Μουδανιών Προποντίδας. Πηγή: Α. Μήλλα, Προποντίδα «μια θάλασσα της Ρομιοσύνης», Αθήνα 1992, σ. 52.

στιανικά⁷² αλλά και κατά τα βυζαντινά χρόνια⁷³. Το αρχιτεκτονικό στοιχείο της στοάς στη δυτική μόνο πλευρά του ναού, υποβασταζόμενη από κίονες με άνισα μάλιστα μεταξόνια, απαντάται στα σχέδια του πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρά που έγιναν γύρω στα 1700⁷⁴, δεν διευκρινίζεται όμως αν είναι διώροφη ή όχι. Στα ίδια σχέδια προβλέπεται ξεχωριστός νάρθηκας μέσα στον πυρήνα του ναού. Στα σχέδια του πατριάρχη Καλλίνικου, τα οποία χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα⁷⁵ και αντλούν από τα προηγούμενα, περιλαμβάνεται και πάλι ένας χώρος στη δυτική πλευρά του ναού, που αποκαλείται «προαύλιον» ή και «προπύλαιον» και φαίνεται να περιβάλλεται από κίονες. Ωστόσο οι επιδράσεις που άσκησαν τα συγκεκριμένα σχέδια στην τυπολογία των ναών δεν είναι ακόμα επαρκώς μελετημένες.

Μήπως θα έπρεπε να αναζητήσουμε κάποιο πρότυπο «με αυθεντία»⁷⁶ για όλη αυτή την εκπληκτική διάδοση του τύπου, που ασφαλώς πρέπει να εφαρμόστηκε πρώτα σε σημαντική εκκλησία μεγάλου αστικού κέντρου; Η πρώτη σκέψη κατευθύνεται στον πατριαρχικό ναό του αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη. Πραγματικά ο ναός αυτός κτίστηκε στα 1720 από τον πατριάρχη Ιερεμία Γ' και ανήκει στην τυπολογική παραλλαγή που περιγράψαμε. Είναι δηλαδή τρίκλιτη βασιλική με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη μόνο στη δυτική πλευρά. Η δυτική όψη διαρθρώνεται με κλασικιστικά πρότυπα και καταλήγει άνω σε τριγωνικό αέτωμα. Κοσμείται ακόμα από ένα σύνολο τριών παραθύρων, που έχουν την καταγωγή τους στο βυζαντινό τρίλοβο παράθυρο, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί πρότυπο και για το συνδυασμό των τριών φεγγιτών. Η ιδέα είναι γοητευτική: ο πατριαρχικός ναός αναβιώνει παλαιοχριστιανική και βυζαντινή παράδοση και γίνεται πρότυπο για τους ναούς των υπόδουλων στην οθωμανική αυτοκρατορία χριστιανικών ορθόδοξων εθνότητων και σύμβολο της εθνικής, θρησκευτικής και πνευματικής τους αναγέννησης. Ωστόσο πριν τη δεχτούμε πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα εξής: Ο πατριαρχικός ναός δέχτηκε ριζικές επεμβάσεις στα χρόνια του πατριάρχη Γρηγορίου του ΣΤ' (1835-1840)⁷⁷. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η ση-

72. Βλ. Α. Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος βασιλική*, πίν. 86, 91, 92, 95, 96 και 97.

73. Με το ενδιαφέρον πρόβλημα της τοξωτής στοάς στη δυτική όψη των εκκλησιών της όψιμης βυζαντινής περιόδου ασχολείται ο C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Stuttgart 1975, σσ. 275-277. Προσπαθεί μάλιστα να εξηγήσει το φαινόμενο ως ιδέα που έχει τις ρίζες της στα βενετικά palazzi και ταξίδεψε από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Ως παραδείγματα αναφέρουμε την Αγία Σοφία Αχρίδας και το καθολικό της μονής Βλαχερνών στην Ηλεία. Βλ. *αυτόθι*, πίν. 275 και 342.

74. Βλ. Χ. Μπούρα, «Ο αρχιτεκτονικός τύπος ...», *ό.π.*, σ. 161.

75. *Αυτόθι*, σ. 167 και σημ. 17.

76. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, *ό.π.*, σ. 267.

77. Επιγραφή πάνω από την κεντρική πύλη αναφέρεται στο έργο του Γρηγορίου του ΣΤ', ενώ η χρονολογία της προσθήκης (1836) αναγράφεται στην κορυφή του αετώματος. Βλ. Α. Παλιούρα, «Ο πατριαρχικός ναός και οίκος» στον τόμο των μητρ. Ελβετίας Δαμασκηνού - Β.

μερινή μορφή του ναού οφείλεται στην ανακαίνιση αυτή. Σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες ο τότε ναός ήταν «μικρός, χαμηλός και σκοτεινός» και το ύψος του έφθανε ως το σημείο που σήμερα βρίσκεται ο άμβωνας. Κατά την ανακαίνιση διατηρήθηκε το μήκος και το πλάτος του ναού και αυξήθηκε μόνο το ύψος⁷⁸. Τα σχέδια και την επιστασία του ναού είχε αναλάβει ο αρχιτέκτων του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄, Χατζή-Νικολής. Έτσι γίνεται φανερό ότι, πριν καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα, πρέπει να αναζητήσουμε τις οικοδομικές φάσεις του πατριαρχικού ναού⁷⁹.

Όπως και να 'χει το πράγμα, φαίνεται ότι οι δύο τυπολογικές παραλλαγές της τρίκλιτης βασιλικής που περιγράψαμε συνυπάρχουν κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, όπως βαθμιαία η δεύτερη υπερτερεί της πρώτης για τις μεγαλύτερες και σπουδαιότερες εκκλησίες, δίνοντας έσοχα κατά τόπους παραδείγματα.

Από τα παλιότερα γνωστά σε μάς παραδείγματα τρίκλιτης βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη αναφέρουμε το μετόχι του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη (1728)⁸⁰ και τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο χωριό Μεγαλοχώρι της Λέσβου (1759)⁸¹. Ο τύπος αυτός διαδίδεται από τα τέλη του 18ου αιώνα κυρίως στα νησιά του Αιγαίου και εφαρμόζεται ευρύτατα για τις μεγαλύτερες εκκλησίες κατά τον 19ο. Η διάδοσή του φαίνεται ότι συμβαδίζει με τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των χριστιανών και την ανάπτυξη της εκκλησιαστικής οικοδομικής δραστηριότητας μετά την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)⁸². Παράλληλα πα-

Φειδά - Α. Πασαδαίου - Α. Παλιούρα, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα 1989, σσ. 64-73.

78. Μ. Γεδεών, *Χρονικά του πατριαρχικού οίκου και ναού*, εν Κωνσταντινουπόλει 1884.

79. Ο Α. Πασαδαίος, *ό.π.*, σσ. 130-134, επιχείρησε τη διάκριση των φάσεων και την αποκατάσταση της αρχικής μορφής του πατριαρχικού ναού. Δέχτηκε ότι ο αρχικός ναός ήταν τρίκλιτη βασιλική, η οποία περιλάμβανε και τη στοά στη σημερινή της μορφή, δεν διέθετε όμως γυναικωνίτη πάνω από αυτήν, αλλά τριγωνικό αέτωμα που πατούσε κατευθείαν πάνω στην τοξοστοιχία. Την αποκατάσταση βάσιζε σε λίγες, κατά τη γνώμη μας, γραπτές πηγές και σε ελάχιστες κτιριολογικές παρατηρήσεις. Ο Α. Πασαδαίος, στηρίζεται στη μαρτυρία του Μ. Γεδεών, ότι το μήκος και το πλάτος του ναού δεν μεταβλήθηκαν, καθώς σε χαλκογραφία του 18ου αιώνα, που απεικονίζει το ναό. Όμως η ακρίβεια της χαλκογραφίας δεν μπορεί να ελεγχθεί, και έχει ήδη αμφισβητηθεί, ενώ από την άλλη μεριά η μαρτυρία του Μ. Γεδεών ίσως να αφορά στο εσωτερικό μήκος του ναού. Η στοά, ως ημιυπαίθριος χώρος, μπορεί να θεωρηθεί και εξωτερικό ενός κτιρίου.

80. Έχει άραγε κάποια σχέση το αγιοταφικό μετόχι με τα σχέδια του πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθου Νοταρά;

81. Βλ. Ι. Γ. Κλεομβρότου, *ό.π.*, 275-277. Εντύπωση προκαλεί το χαμηλό ύψος της εκκλησίας, μόλις 6,80 μ.

82. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή η ρωσική αυτοκρατορία αποκτούσε το δικαίωμα της προστασίας της χριστιανικής θρησκείας και των εκκλησιών της σ' όλο το χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα στα νησιά του Αιγαίου η συνθήκη ανέφερε ως ρητό όρο ότι κανένα εμπόδιο δεν θα προβαλλόταν στην ανοικοδόμηση ή στην επισκευή εκκλησιών. Βλ. Σ. Παπαδοπούλου, «Η σημασία της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)», *Ιστορία του Ελληνικού*

ρατηρείται πρώτα σε περιοχές που έχουν διάφορα προνόμια από τους Τούρκους και ταυτόχρονα παρουσιάζουν οικονομική άνοδο, όπως για παράδειγμα τα νησιά του Αιγαίου⁸³. Στη Μακεδονία απαντάται ιδίως από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, γεγονός που αναμφίβολα πρέπει να αποδοθεί στις ελευθερίες που παρέχονταν στους Χριστιανούς με τα διατάγματα Χάτι Σερίφ (1839) και Χάτι Χουμαγιούν (1856)⁸⁴. Σταδιακά κατά τον 19ο αιώνα οι μεταβυζαντινοί ναοί εγκαταλείπουν τον κλειστό τους χαρακτήρα και ανοίγονται προς το περιβάλλον. Η απόκτηση ημιυπαίθριου χώρου, οργανικά μάλιστα ενταγμένου στο ίδιο το κτίριο, καθώς και η αύξηση του αριθμού και των διαστάσεων των ανοιγμάτων είναι η απάντηση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στις καινούργιες συνθήκες. Χαρακτηριστική της κατάστασης είναι και η μεταλλαγή των υπαρχόντων μεταβυζαντινών ναών για την προσαρμογή τους στο νέο φιλελεύθερο κλίμα.

Με την επίγνωση ότι τα προβλήματα που σχετίζονται με την ενδιαφέρουσα τυπολογική παραλλαγή της τρίκλιτης βασιλικής, την οποία περιγράψαμε, δεν μπορούν να εξαντληθούν στην παρούσα μελέτη και με την πρόθεση να επανέλθουμε στο θέμα διεξοδικότερα, ξαναγυρίζουμε στον Άγιο Νικόλαο Τρανό της Θεσσαλονίκης. Τόσο ο ναός της μελέτης μας, όσο και ο Άγιος Μηνάς, αλλά και οι διευρύνσεις των προγενεστέρων μεταβυζαντινών βασιλικών της πόλης πρέπει να ενταχθούν στην εξάπλωση της τυπολογικής αυτής παραλλαγής⁸⁵. Οι δύο ναοί αποτελούν κοντινές υποπεριπτώσεις της και ταυτόχρονα δύο διαδοχικά στάδια στην εξέλιξή της. Ο Άγιος Μηνάς, κτισμένος στα 1852, είναι ο πρόδρομος και ταυτόχρονα έχει να επιδείξει μοναδική καλλιτεχνική αξία και πρωτοτυπία⁸⁶. Αποτελεί κορύφωση και ώριμη απόδοση του υπάρχοντος αρχιτεκτονικού τύπου, η οποία διαμορφώθηκε κάτω από την προσωπική αντίληψη ενός προικισμένου αρχιτέκτονα, του Ράλλη Πλούφου.

Ο αρχιτέκτονας του Αγίου Νικολάου για να πρωτοτυπήσει αλλάξει τις αναλογίες των μεταξονίων διαστημάτων της στοάς, τοποθετώντας στη μέση το στενότερο, σε αντίθεση με τον Άγιο Μηνά, και τροποποιεί τα σχήματα των

Έθνος, τ. 11, Αθήνα 1975, σσ. 83-85, και Απ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 540.

83. Βλ. Β. Σφυρόερα, «Επισκόπηση του ελληνισμού κατά περιοχές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1975, σσ. 218-224.

84. Τα διατάγματα περιείχαν όρους που προέβλεπαν την ανεμπόδιστη εξάσκηση της λατρείας κάθε θρησκείας. Βλ. Δ. Νικολαΐδη, *Οθωμανικοί κώδικες*, εν Κωνσταντινουπόλει 1869, σσ. 13-17 και 21-39.

85. Δεν θα έπρεπε δηλαδή να αναζητήσουμε κάποιο άμεσο πρότυπο για τον Άγιο Μηνά, όπως υποστήριξε η Μ. Καμπούρη - Βαμβούκου, *ό.π.*, σ. 22. Ούτε βέβαια ο Άγιος Μηνάς εισήγαγε καινούργιο αρχιτεκτονικό τύπο, αλλά αναμόρφωσε έναν ήδη υπάρχοντα.

86. Αισθητική θεώρηση του Αγίου Μηνά επιχειρεί η γράφουσα· βλ. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σσ. 484-485.

Εικ. 28. Παναγίτσα Ναυπλίου (αρχές του 19ου αιώνα;). Φωτογραφία: Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, 1994.

Εικ. 29. Κοίμηση Θεοτόκου Γιαννιτών (1867). Φωτογραφία: Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, 1988.

Εικ. 30. Άγιος Δημήτριος Σκοπίων. Πηγή: Ι. Καλοστύπη, Μακεδονία, Αθήνα 1993, ανατύπωση, σ. 218.

Εικ. 31. Άγιος Γεώργιος Σμύρνης. Πηγή: Σμύρνη: Λεύκωμα, Αθήνα 1985.

Εικ. 32. Αγία Τριάδα Θεσσαλονίκης (1888). Αρχείο Κ. Πλαστήρα.

φεγγιτών του αετώματος. Η εξελικτική όμως πορεία του τύπου εντοπίζεται στην τοποθέτηση των δύο πλευρικών καμπαναριών της δυτικής όψης και στην επένδυση των τοίχων με επίχρυσμα, πάνω στο οποίο δημιουργούνται τα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στο κλίμα ισοπολιτείας που επέρχεται με την υπογραφή των διαταγμάτων Χάτι Σερίφ (1839) και κυρίως Χάτι Χουμαγιούν (1856)⁸⁷ και στη διείσδυση του Νεοκλασικισμού και του επερχόμενου Εκλεκτικισμού. Οι επιδράσεις των αρχιτεκτονικών ρευμάτων του απελευθερωμένου ελληνικού κράτους στη ναοδομία της Θεσσαλονίκης γίνονται σαφέστερες.

Τέλος η χρησιμοποίηση τρούλου τροποποιεί σημαντικά την εικόνα που είχαμε σχηματίσει για τη θρησκευτική αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης κατά την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας. Μέχρι τώρα πιστεύαμε ότι η πρώτη τρουλαία εκκλησία στην πόλη κατά τη νεότερη περίοδο ήταν η Αγία Τριάδα (1888), (εικ. 32)⁸⁸. Τώρα η εμφάνιση τρούλου τοποθετείται πιο μπροστά, αμέ-

87. Για τις επιπτώσεις των όρων των διαταγμάτων στη ναοδομία της Θεσσαλονίκης βλ. *αυτόθι*, σσ. 440-489.

88. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Κ. Πλαστήρα για την άδεια δημοσίευσης της καρτ-ποστάλ.

σως μετά την υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούν, με το οποίο και άμεσα συνδέεται. Φαίνεται ότι γίνονται απαραίτητοι περισσότεροι μνημειακοί τύποι ναών, ενώ ταυτόχρονα από την ελληνική πλευρά γρήγορα συνειδητοποιείται η ανάγκη σύνδεσης της πόλης με το βυζαντινό παρελθόν της με τη χρησιμοποίηση στοιχείων της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ακόμη διακρίνουμε εξέλιξη των κατασκευαστικών τρόπων με τη χρησιμοποίηση της πέτρας και του τούβλου αντί για το ξύλο.

Πολλοί νεότεροι ερευνητές συγχέουν συχνά τον Άγιο Μηνά με τον Άγιο Νικόλαο Τρανό⁸⁹. Καθεμιά από τις δύο εκκλησίες διεκδικεί την τιμή της έδρας της Μητρόπολης (που ήταν ο Άγιος Νικόλαος⁹⁰) και της τέλεσης της πρώτης δοξολογίας για την απελευθέρωση μετά την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη στα 1912 (που έγινε στον Άγιο Μηνά⁹¹). Το γεγονός αυτό δείχνει την ισότιμη θέση των δύο ναών στη μνήμη των κατοίκων της πόλης.

Ο Άγιος Μηνάς είναι μια πανώρια εκκλησία υψηλών αρχιτεκτονικών και καλλιτεχνικών προθέσεων. Ανάλογα επιβλητικά και μεγαλόπρεπα φαίνονται και τα ερείπια του Αγίου Νικολάου, στον οποίο επιπλέον διακρίνονται μνημειακές και συμβολικές προθέσεις με την προσθήκη των καμπαναριών και του τρούλου. Αν λάβουμε υπόψη τα λόγια του Παπαγεωργίου, αν δηλαδή ο γνωστός φιλόλογος, με την αποδεδειγμένη καλαισθησία και τη βαθειά αρχαιογνωσία, θεωρούσε περικαλλέστερο τον δεύτερο από τον πρώτο, τότε μπορούμε εύκολα να αντιληφθούμε το μέγεθος της απώλειας του μνημείου αυτού από την πυρκαϊά του 1917 και την επιληψιοσύνη των επαύοντων.

ΘΑΛΕΙΑ Σ. ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

89. Βλ. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 24, και Α. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 344.

90. Ο Γ. Λαμπάκης, ο οποίος επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη στα 1902 και 1903 αναφέρει ρητά ότι ο Άγιος Νικόλαος ήταν ο μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης. Βλ. Γ. Λαμπάκη, «Περιηγήσεις», *ΔΧΑΕ* 5 (1905) 35.

91. Σύμφωνα με την Α. Μεταλλινού-Τσιώμου, *Η απελευθέρωσις της Θεσσαλονίκης επί τη πεντηκονταετηρίδι*, Θεσσαλονίκη 1962, σσ. 21-23 και τον Χ. Χαρίση, *Ιστορικά αναμνήσεις επί τη πεντηκονταετηρίδι της απελευθερώσεως της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 34, η επίσημη δοξολογία για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης τέλεσθηκε στον Άγιο Μηνά. Ούτε όμως η πρώτη ούτε ο δεύτερος ονομάζουν τον Άγιο Μηνά μητροπολιτικό ναό.

SUMMARY

Thalia Mantopoulou-Panagiotopoulou, *New Historical Evidence for the Church of Aghios Nikolaos Tranos (1863) - Approach to a Subject of Post-Byzantine Typology.*

The present article furnishes new historical data for the lost church of Aghios Nikolaos Tranos and attempts a graphic reconstruction and a description of the monument, as well as an analysis of its architectural type. Aghios Nikolaos, situated on Dikastirion Square on the east side of the Roman Agora, was built in 1863 and burnt down by the fire of 1917. The church served as the Thessaloniki cathedral from 1890 to 1914 and according to written sources was the largest and most beautiful Christian church of this period.

Aghios Nikolaos, attested by photographs (some published for the first time) and excavational research, was an impressive three-aisled domed basilica, 15,50 m wide and approximately 35,50 m long. The aisles were divided by two colonnades consisting of possibly six columns each. The sanctuary comprised a large seven-sided central apse, a spacious apse of the diakonikon and a smaller one of the prothesis. The church was surrounded on three sides by an arcaded portico, supported on the west façade by columns with unequal intercolumniations, while on the sides by octagonal masonry piers with equal intercolumniations. Over the portico the gynaekonitis was placed. It appears indeed that two secondary collonades, mounted on the ground floor side walls, separated the gynaekonitis from the nave. Two external staircases adjacent to the north and the south side led to the gynaekonitis. The west façade was flanked by two square belfries, which carried bell turrets topped with onion-shaped roofs. The east and the west pediment were decorated by an interesting combination of fanlights, a slim quatrefoil in the middle flanked by two pear-shaped.

Horizontal cornices and vertical pilaster-strips were employed for the articulation of the façades, which followed classical patterns. The walls were built of local slate plates alternating with three-course bands of bricks. The masonry was covered by plaster upon which the various morphological characteristics were formed. The interior decoration was similar to this of the church of Aghios Menas in Thessaloniki.

In terms of typology and morphology Aghios Nikolaos is related to Aghios Menas (1852). Both of the churches belong to an interesting type of the three-aisled post-Byzantine basilica, for which we attempt an approach.

According to the placement of the gynaekonitis in relation to the arcaded portico two types of post-Byzantine basilicas can be defined. In the first the gynaekonitis, linear or Π-shaped, is placed into the core of the church and has the form of an interior balcony. When a portico exists, it is placed outside and adjacent to the core and is covered with a separate roof lower than that of the church. In the second type (to which Aghios Nikolaos belongs) the arcaded portico is incorporated into the core of the building and the gynaekonitis extends above it. Thus the interior becomes a well defined space rising unobstructed and majestically to the roof, an impression usually enhanced by rich decoration. Uniformity of the roof for the whole church also distinguishes this type from the former one.

This architectural type swept through Greece, Asia Minor and Bulgaria since the late eighteenth century and mainly during the nineteenth, yielding some of the most resplendent monuments of the period. There are a lot of variations of this type in combination with the dominant local architectural characteristics of the diverse regions. One basic differentiation results from the way of the roofing on the west part of the building. The portico and the above situated gynaekonitis are covered either with a hipped roof rendering the west façade a rectangular parallelogram, or with the continuation of the saddle roof of the church and the creation of a pediment, truncated originally and triangularized later under the influence of Neoclassicism.

The variations depend on the width of the portico (equal to one or more intercolumniations); its shape (linear placed only on the west side or Π-shaped with two arms of varying length); the position of the staircases leading to the gynaekonitis; the existence of belfries or not; their position and number; the number and kind of the supports (piers or columns) and the kind of the arches (semi-circular or pointed). In many cases the variation in the size of the intercolumniation renders a special interest to the portico, whose ceiling can be plain horizontal or formed by cross-vaults. In terms of morphology the variations depend upon the absorption of Neoclassical elements or not, while others on the building materials. A typical feature is the fan-lights of various decorative shapes that adorn the pediments, giving a personal touch to each church.

The arcaded portico with the above situated gynaekonitis becomes a dear element, which forms the west part not only of three-aisled basilicas but also of domed cross-in-square churches of this period. Besides it was added to many previous post-Byzantine basilicas in order to enlarge their interior and

monumentalize their façade.

The origin of this architectural type, which shows influence of Early Christian and Byzantine architecture, cannot be traced with any certainty for the time being. The contemplation that the patriarchal church of Aghios Georgios in Constantinople served as a model is a fascinating idea. However, since Aghios Georgios is due to two different building phases (erection 1720 - renovation 1836) not adequately studied yet, we cannot reach any definite conclusion.

The dissemination of the above described architectural type seems to follow the improvement of the financial status of the Christians after the treaty of Kioutsouk Kainartzi (1774) and the development of their building activities. In Macedonia it was employed particularly in the middle of the nineteenth century and afterwards, a fact which indubitably must be linked to the signing of the decrees Hatt-ı Sherif (1839) and Hatt-ı Hümayun (1856). Gradually the post-Byzantine churches abandon their closed character and attempt an opening to the environment. The incorporation of the arcaded portico and the increase in the number and the dimensions of the openings is their answer to the new more liberal political situation.